

____AZƏRBAYCAN TEXNİKİ UNİVERSİTETİNİN NƏZDİNDƏ
BAKİ TEXNİKİ KOLLECI

"HUMANİTAR ELMLƏR FƏNN BİRLİYİ"

"ÜMUMİ TARİX"

MÜHAZİRƏ MƏTNLƏRİ

(18 saat)

(ümumtəhsil qruplar üzrə, II semestr)

BAKİ-2022

MÜNDƏRİCAT

1. Avropa ölkələri, ABŞ və Rusiya XIX əsrdə.....32-47

2. Avropa ölkələri, Rusiya və ABŞ XX əsrin əvvəllərində.....	47-52
3. Osmanlı imperiyası, İran, Hindistan, Çin və Yaponiya XIX əsr-XX əsrin əvvəllərində.....	53-61
4. Birinci Dünya müharibəsi.Versal – Vaşinqton sistemi.....	61-67
5. ABŞ, Avropa ölkələri və SSRİ 1918-1945-ci illərdə.....	67-76
6. Asiya ölkələri 1918 – 1945 - ci illərdə.....	76-83
7. İkinci Dünya müharibəsi.....	83-89
8. Dünya ölkələri İkinci Dünya müharibəsindən sonra.....	89-104

Mövzu 1. Avropa ölkələri, ABŞ və Rusiya XIX əsrdə

ABŞ

Amerika qitəsinin ilk respublikası olan ABŞ XIX əsrdə sürətli inkişafı ilə qitənin hegemon dövlətinə çevrildi. XX əsrin əvvəllərində isə sənayesinin inkişafına görə artıq dünyanın birinci ölkəsi idi. Böyük Britaniya və Fransa XIX əsrdə siyasi, iqtisadi, sosial sahələrdə əsaslı şəkildə müasirləşmə mərhələlərini keçərək dünyanın ən qabaqcıl siyasi və dinamik iqtisadi quruluşlarına malik oldu. XIX əsrə barışmaz düşmən kimi daxil olan bu ölkələr XX əsrin əvvəllərində müttəfiqlik münasibətləri yaratdı. 1830-cu ildə ilk dəmir yolu inşa olundu. Hökumətin tətbiq etdiyi proteksionist siyasət ölkə sənayesinin inkişafına güclü təkan verdi. Bu səbəbdən də 1793–1807-ci illəri ABŞ ticarətinin “qızıl dövrü” adlandırırlar.

Prezident seçkilərində rəqibinin tərəfdarları arasında çəkişmələrin artması Tomas Ceffersonun (1801–1809) qələbəsini asanlaşdırdı. T.Cefferson dövlət borcunun azaldılmasına, bəzi vergilərin ləğvinə, vətəndaşların torpaq sahələrini daha əlverişli şərtlərlə almalarına, 1808-ci ildən ölkəyə kölələrin gətirilməsinin qadağan edilməsinə və s. məsələlərə dair qanunların qəbuluna nail oldu. Hökumət dövlət xərclərini azaltmaq məqsədilə ordu və donanmada ixtisarlar apardı. T.Cefferson cənub ştatlarının plantatorlarını hiddətləndirməmək üçün köləliyi açıq tənqiddən çəkinir, kölələrin Afrikaya geri qaytarılması ideyasını gerçəkləşdirməyə çalışırdı. ABŞ Avropada müharibələrə cəlb olunmuş Böyük Britaniyanın çətinliklərindən yararlanaraq Kanadani işğal etmək üçün müharibəyə (1812 – 1814) başladı. Lakin onun qoşunları Kanadada azsaylı ingilis qoşunları ilə yanaşı, yerli əhalinin ciddi müqaviməti ilə üzləşdi. Fransa ilə müharibəni başa çatdırdıqdan sonra Böyük Britaniya hökuməti ABŞ-ın rəsmi dairələrini Kanadada törədilmiş dağıntılara görə cəzalandırmaq qərarına gəldi. Bu məqsədlə 1814-cü ildə Vaşinqtonu ələ keçirən ingilis qoşunları dövlət hakimiyyət orqanlarının yerləşdiyi binaları yandırdılar. Bu dövrdən etibarən ABŞ yenidən öz istiqlaliyyətini qorumağa başladı. Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə imzalanmış Gent sülh müqaviləsinə əsasən tərəflər arasında müharibədən əvvəlki vəziyyət bərpa olundu.

Müharibədən sonra ABŞ hakimiyyəti ingilis qoşunlarının tərəfində vuruşmuş hindu tayfalarına divan tutdu. Onları ölkənin qərbindəki məhsuldarlığı az olan ərazilərə qovdu. Tərk edilmiş ərazilərdə isə ölkəyə gəlmiş mühacirləri və torpaqsız vətəndaşlarını məskunlaşdırdı.

XIX əsrin 30-cu illərində ABŞ-da köləliyin ləğvinə çalışan abolisionistlər hərəkatı meydana çıxdı. Hərəkat rəhbərləri cənub ştatlarında qulların üsyanını təşkil etməklə yanaşı,

onların şimal ştatlarına və Kanadaya qaçırılmasına da şərait yaradırdılar. Lakin ağdərili amerikalıların əksəriyyəti zəncilərin onlarla bərabərhüquqlu olması fikri ilə hesablaşmırdı.

Köləliyin qadağan olunduğu ştatların sayının artması senatda quldar ştatların təsirini xeyli zəiflətdi. Cənub ştatlarının ittifaqı tərkdəcəkləri ilə bağlı hədələrindən sonra köləliyin yayılmasına icazə verilən ərazilər müəyyən edildi. Senatda azad və quldar ştatların tarazlığını saxlamaq üçün ittifaqa hər dəfə yalnız cüt sayda yeni ştatın daxil olunması qərara alındı.

ABŞ XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində

1860-cı ildə keçirilən prezident seçkilərində köləliyə qarşı çıxan Respublikaçılar partiyasının namizədi Avraam Linkoln qalib gəldi. Bununla razılaşmayan cənubun 11 quldar ştatı 1861-ci ilin fevralında ittifaqdan ayrılaraq Amerika Ştatlarının Konfederasiyasını (AŞK) yaratdı. ABŞ və AŞK arasında 1861–1865-ci illərdə gedən Vətəndaş müharibəsi dövründə tərəflər bir-birinə qarşı amansız davranırdılar. ABŞ ilk vaxtlar AŞK-nın hərbi potensialını düzgün qiymətləndirə bilmədiyi üçün xeyli itkilər verməli oldu. 1862-ci il sentyabrın 17-də baş verən və ABŞ ordularının üstünlüyü ilə nəticələnən Entitem döyüşü müharibənin ən qanlı döyüş günü hesab olunur. Əhali arasında daha çox tərəfdar qazanmaq istəyən Linkoln konqresdə “Homstedlər haqqında akt”ın qəbul edilməsinə nail oldu. Akta görə, torpaq becərmək niyyətində olan və ABŞ-a qarşı qiyamda iştirak edərək yardım göstərməyən hər bir ailə başçısı 10 dollar qeydiyyat rüsumu ödəməklə 160 akr torpaq sahəsi (65 ha) əldə edə bilərdi. eş ildən sonra homstedin pulsuz olaraq istifadəçinin xüsusi mülkiyyətinə keçməsi nəzərdə tutulmuşdu. Homsteddə kölə əməyindən istifadə qadağan edilir və burada təsərrüfat yaradılmadıqda sahibindən geri alınır.

Linkolnun imzaladığı “Azadolunma (Emansipasiya) haqqında Bəyannamə”yə əsasən, 1863-cü il yanvarın 1-dən ABŞ-a qarşı müharibə aparan cənub ştatlarında köləlik ləğv edilirdi. Konfederasiyanın müqavimətini qırmaq üçün ABŞ *Anakonda planını* həyata keçirdi və 1865-ci ildə AŞK təslim edildi. ABŞ-ın tarixində ən qanlı müharibə hesab edilən bu müharibədə 1 mln. nəfərə yaxın insan – hərbcilər və mülki əhali həlak oldu. ABŞ konqresi müharibədən sonrakı illərdə Konstitusiyaya bütün ABŞ ərazisində köləliyin ləğvini və afro-amerikalıların ağdərillilərlə bərabər hüququnu nəzərdə tutan əlavələri qəbul etdi. Lakin ölkədə irqi ayrı-seçkilik halları XX əsrin 60-cı illərinə kimi hələ də qalmaqda idi.

ABŞ iqtisadiyyatı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində öz inkişaf sürətinə görə bütün dünya ölkələrini geridə qoyaraq sənaye cəhətdən birinci oldu. ABŞ-ın iqtisadi inkişafına zəmin yaradan başlıca amillərdən biri elmi-texniki yeniliklərin istehsal sürətli tətbiqi ilə bağlı idi. ABŞ həm də dünya taxıl və pambıq istehsalında mühüm yer tuturdu.

XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən ölkədə əsaslı islahatların həyata keçirilməsini tələb edən ictimai hərəkət gücləndi. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ölkənin daxili siyasi problemləri sırasına fermer və fəhlə hərəkətlərinin güclənməsi, irqi ayrı-ayrılıq, hindularla münasibət, inhisarlara qarşı mübarizə və s. daxil idi. Hərəkətin təzyiqi ilə XX əsrin əvvəllərində ABŞ prezidentləri: respublikaçı Teodor Ruzvelt və demokrat Vudro Vilson inhisarların özbaşınalığını məhdudlaşdıran, əmək münaqişələrinin həllində dövlətin rolunu artıran, siyasi idarəetməni daha da demokratikləşdirən, əhəlinin rifahını yüksəltməyə xidmət edən bir sıra islahatlar keçirdilər.

Böyük Britaniya

Böyük Britaniyanın iqtisadi inkişafı

Böyük Britaniya XIX əsrin əvvəllərində tarixinin ən çətin dövrlərindən birini yaşayırdı. Avropa ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin zəifləməsi ölkədə ərzağın bahalaşmasına, işsizliyə, vergilərin artmasına, əhəlinin gəlirlərinin kəskin şəkildə azalmasına səbəb olmuşdu. Napoleon Fransası məğlub edildikdən sonra Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatlarının bərpası üçün ingilis sənaye məhsullarına tələbatı artdı. Böyük Britaniya dünyanın ən böyük ticarət və hərbi donanmasına malik idi. 1825-ci ildə dünyada ilk dəmir yolunun burada inşa olunması iqtisadiyyatın inkişafına güclü təkan verdi. Böyük Britaniyanın iqtisadi inkişafının səbəblərindən biri də onun dünyanın aparıcı elm və təhsil mərkəzlərinə malik olması ilə bağlı idi. 1851-ci ildə Londonda keçirilən ilk Ümumdünya Sənaye Sərgisi ölkənin qazandığı iqtisadi nailiyyətləri bütün dünyaya əyani olaraq nümayiş etdirdi.

XIX əsrin ortalarında sənayenin texnoloji və təşkilati cəhətdən yenidən qurulması prosesinin – sənaye çevrilişinin birinci mərhələsi başa çatdı. Yeni mərhələ XIX əsrin 70-ci illərindən XX əsrin əvvəllərinə kimi davam etdi. Yeni enerji mənbələrindən istifadə olunmağa başlandı. İmperiyanın müstəmləkə mülklərinin genişləndirilməsi, xüsusilə Hindistanın işğalı və Çinin asılı vəziyyətə salınması da onun iqtisadi inkişafına mühüm təkan verdi.

Xammal və ərzaq məhsullarını, əsasən, müstəmləkələrindən və digər ölkələrdən daha ucuz qiymətlərlə gətirməyə üstünlük verən Böyük Britaniyada kənd təsərrüfatı tədricən tənəzzül edirdi. Bu isə ölkəni xaricdən gətirilən məhsullardan asılı vəziyyətə salır, müharibə zamanı onun müdafiəsi üçün ciddi təhlükə yaradırdı.

Sürətli sənayeləşmə nəticəsində cəmiyyətin sosial quruluşunda ciddi dəyişikliklər baş verdi. Əksəriyyəti muzzdlu işçilər olan əhalinin əsas hissəsi sənaye şəhərlərində yaşayırdı. 1836–1848-ci illərdə, əsasən, fəhlələrin təmsil olunduğu Çartistlər hərəkatı onların siyasi və sosial-iqtisadi tələblərinin təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır. Hərəkatın iştirakçıları, əsasən, ümumi seçki hüququ haqqında xartiyanın qəbul olunmasına çalışırdılar.

Böyük Britaniyanın daxili siyasi vəziyyəti

Parlament seçkiləri zamanı siyasi korrupsiya və özbaşınalıqlar baş verirdi. Hökumətdə torilər və viqlər (XIX əsrin II yarısından mühafizəkarlar və liberallar) bir-birini əvəz edirdilər. Viqlər hökuməti 1832-ci ildə parlament seçkilərində sənaye şəhərlərinin və daha çox vətəndaşların iştirakını təmin etməyi nəzərdə tutan qanunun qəbul edilməsinə nail oldu. XIX əsrin 60–80-ci illərində həm mühafizəkarlar, həm də liberallar hökumətləri yeni parlament islahatları həyata keçirdilər.

1837–1901-ci illərdə ölkənin kraliçası olmuş Viktoriya kral hakimiyyətinin nüfuzunu gücləndirməyə çalışırdı. XIX əsrin 70-ci illərində o özünün ölkə parlamenti tərəfindən Hindistanın imperatriçası elan edilməsinə nail oldu.

XX əsrin əvvəllərində Baş nazir Lloyd Corcun təşəbbüsü ilə liberallar hökumətləri tərəfindən islahatlar davam etdirildi. 70 yaşına çatmış fəhlələr üçün təqaüd, işçilərin xəstəliyə və işsizliyə görə sığortası və s. tədbirlər partiyanın nüfuzunu artırmışdı. 1911-ci ildə yeni parlament islahatı keçirildi.

XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində ölkənin daxili siyasi həyatının ən mürəkkəb problemlərindən biri İrlandiya ilə bağlı idi. Böyük Britaniya burada amansız müstəmləkə siyasəti aparırdı. 1845– 1852-ci illərdə İrlandiyada baş verən aclıq nəticəsində yüz minlərlə insan həlak olmuşdu. İrlandların milli azadlıq hərəkatının qarşısını ala bilmədiyi üçün Böyük Britaniya hökumətləri aqrar və yerli özünüidarə sahəsində onlara bir sıra güzəştlərə getməli oldu.

Fransa

Fransa Konsulluq və I İmperiya dövrlərində

“18 brümer” çevrilişindən sonra bərqərar olmuş Konsulluq rejiminin başçısı Napoleon Bonapart ölkədə sərt dövlət idarəçiliyi yaratdı. Baş qaldırmış qiyamlar yatırıldı, yakobinçilərə və royalistlərə divan tutuldu, qəzetlərin əksəriyyətinin fəaliyyəti dayandırıldı. Yerli hakimiyyət orqanlarının özünüidarə hüquqları ləğv olundu. 1802-ci ildə Napoleon Bonapart ömürlük konsul elan edildikdən sonra onun doğum gününün milli bayram kimi qeyd olunması qərara alındı, üzərində təsviri olan pullar dövriyyəyə buraxıldı. 1804-cü ilin mayında Senatın qərarı ilə Napoleon Bonapart Fransanın imperatoru (1804–1814) elan edildi. Həmin il dekabrın 2-də Roma papasının iştirakı ilə Parisdə tacqoyma mərasimi keçirildi.

I İmperiya dövründə Fransanın kənd təsərrüfatında yeni bitkilərin, o cümlədən kartofun əkini genişləndirildi. Proteksionist siyasət və qitə blokadası ölkənin sənaye inkişafına güclü təkan verdi.

İmperator müstəqil düşüncəli hər hansı davranışa dözümsüzlük nümayiş etdirir, ətrafına şəxsi iradələrindən məhrum yaltaqları toplayırdı. 1814-cü ildə düşmən orduları Parisə daxil olan zaman I Napoleona ilk xəyanət edənlər də məhz onlar oldular.

Fransa yeni siyasi sistemin axtarışında. 1814-cü ildə xarici qüvvələrin yardımı ilə Fransada Burbonlar sülaləsinin hakimiyyəti bərpa olundu. Burbonlar inqilabdan əvvəlki qaydaları bərqərar etməyə çalışırdılar. Onların hakimiyyətinə son qoyan inqilab nəticəsində yaradılmış İyul monarxiyası (1830–1848) da xalqın ümidini doğrultmadı. 1848-ci ildə Fransada baş verən növbəti inqilabdan sonra yenidən respublika quruldu. Lui Napoleon Bonapart Fransanın ilk prezidenti seçildi. Hakimiyyətdə təmsil olunmuş respublikaçıların arasında gedən çəkişmələr əhalidə yeni quruluşa qarşı inamsızlıq yaratdı. Lui Napoleon monarxiyanı bərpa etmək məqsədilə üç il sonra dövlət çevrilişi edərək siyasi rəqiblərini aradan götürdü. Daha sonra III Napoleon adı ilə Fransanın imperatoru (1852–1870) elan olundu. II İmperiya dövründə Fransanın iqtisadi inkişafı sürətləndi. III Napoleon azad ticarət siyasətinin tərəfdarı idi. Paris şəhərində geniş abadlıq işləri aparıldı. Əvvəlcə ölkədə sərt qaydalar tətbiq edildi, bir sıra azadlıqlar məhdudlaşdırıldı. Sonra isə III Napoleon liberal islahatlar keçirməklə hakimiyyətini möhkəmlətməyə çalışdı. Lakin ölkədə narazılıq getdikcə güclənməkdə idi. Çıxış yolunu qalibiyyətli müharibədə görəndə və bu məqsədlə Prussiyaya müharibə elan edən imperator alman dövlətlərinin güclü ittifaqı ilə qarşılaşdı.

Onun hərbi uğursuzluqları Fransada yeni inqilaba səbəb oldu. 1870-ci ilin sentyabrında ölkədə yenidən respublika elan edildi. XIX əsrin 80–90-cı illərində baş vermiş bir sıra siyasi və maliyyə qalmaqalları respublikanın varlığına ciddi təhlükə yaratdı.

XX əsrin əvvəllərində Fransada sənayenin inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoydu. Aviasiya və avtomobil istehsalı xeyli artdı. Sürətli silahlanma hərbi sənayenin inkişafına zəmin yaratdı. Geniş müstəmləkə işğalları sənayeni ucuz xammal və satış bazarı ilə təmin etdi. Xaricə kapital ixracına görə Fransa yalnız Böyük Britaniyadan geri qalırdı. Bu zaman hakimiyyətdə olan Radikal Respublikaçılar Partiyası geniş islahatlar həyata keçirdi: qocalığa görə təqaüd, işsizliyə və xəstəliyə görə sığorta tətbiq edildi, işçilərə həftədə bir istirahət günü verildi.

Hökumətin daxili siyasətində katolik kilsəsinə qarşı mübarizə də əsas yerlərdən birini tuturdu. Bu məqsədlə kilsə əmlakının bir hissəsi müsadirə edildi.

Almaniya

Almaniya XIX əsrin I yarısında

XIX əsrin əvvəllərində yüzlərlə dövlətdən ibarət Almaniya ərazisində ən güclüsü Prussiya krallığı və Avstriya imperiyası idi. I Napoleon digər alman dövlətlərini Prussiyaya və Avstriyaya qarşı qoyur, burada yeni dövlətlər (Berq hersoqluğu, Vestfal krallığı) yaradırdı. Prussiya ilə Fransa arasında bağlanmış Tilzit müqaviləsi (1807) ilə krallıq öz ərazisinin yarısını itirdi. Bir qədər sonra Avstriya da ərazisinin bir hissəsini Fransaya verməli oldu. Fransız qoşunlarının işğalı altında olan Almaniya ərazilərində müsadirələrlə yanaşı, həm də feodal qaydalarını və kilsənin qüdrətini sarsıdan mütərəqqi sosial-iqtisadi tədbirlər həyata keçirildi. 1813-cü ildə Almaniyada I Napoleonun zülmünə qarşı genişlənən milli azadlıq müharibəsi qalibiyyətlə nəticələndi. Lakin Vyana konqresinin* qərarı ilə Almaniya yenə də siyasi dağınıqlığa məhkum edildi. Burada yaradılan Almaniya İttifaqı 34 dövlət və 4 azad şəhərdən ibarət idi.

Siyasi pərakəndəlik, feodal qaydalarının mövcud olması Almaniyanın iqtisadi inkişafına ciddi maneələr yaradırdı. Torpaqların əksəriyyəti feodalların mülkiyyətində idi. Müəyyən təsərrüfatlarda muzdlu əməkdən istifadə edilir, emal müəssisələri qurulurdu. Almaniyanın qərbində və cənub-qərbində yerləşən dövlətlərdə, həmçinin Prussiyanın Reynboyu

əyalətində feodal mükəlləfiyyətləri ləğv edilmişdi. XIX əsrin I yarısında Almaniyada sənaye çevrilişi başladı. Həmin dövrdə ölkədə dağ-mədən və kimya sənayesi sürətlə inkişaf edirdi. Xüsusilə Reyn-Vestfaliya, Saksoniya və Sileziyada sənaye daha çox tərəqqi etmişdi. Almaniya daxilində ticarət əlaqələrini genişləndirmək məqsədilə 1834-cü ildə Prussiyanın başçılığı altında 18 alman dövlətinin daxil olduğu Gömrük İttifaqı yaradıldı. Lakin xaricdən, xüsusilə Böyük Britaniyadan sənaye mallarının axını, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması və bir sıra xammal növlərinin çatışmaması sənayenin inkişafını ləngidirdi. Napoleon Fransası ilə müharibədən sonra Almaniyanın siyasi cəhətdən birləşdirilməsi uğrunda genişlənmiş hərəkatda tələbə gənclər daha fəal idilər. Onlar mürtəcə siyasi xadimlərə qarşı terrordan istifadə edirdilər. Hakimiyyət orqanları isə buna cavab olaraq onlara qarşı sərt cəza tədbirləri həyata keçirirdilər. Bu səbəbdən müxalif siyasi xadimlərin bəziləri ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Liberal müxalifət 1848–1849-cu illər burjua-demokratik inqilabları dövründə vahid dövlətin yaradılmasına nail olmaq üçün Frankfurt-Mayn şəhərində ümumalman parlamentini topladı. *Professorlar parlamenti* də adlandırılan bu məclisdə Almaniyanın birləşdirilməsinin “Kiçik Almaniya”, yəni Avstriyanın iştirakı olmadan və “Böyük Almaniya”, yəni bütün alman dövlətlərinin iştirakı ilə ikifərqli yolu müzakirə edildi. Öz hakimiyyətlərindən imtina etmək istəməyən alman monarxları parlamentin qəbul etdiyi və ölkənin siyasi birliyini nəzərdə tutan konstitusiyayı rədd etdilər. Bundan sonra 1849–1850-ci illərdə Prussiyanın Avstriyanı Almaniya İttifaqından kənarlaşdırmaq səyləri Rusiyanın kəskin müqaviməti ilə üzləşdi. *Olmyuts təhqiri* Prussiyanın Almaniyada hegemonluq iddialarına hələlik zərbə vursa da, “Kiçik Almaniya” planının tərəfdarlarının sayı artdı. 1850-ci illərdə Prussiya iqtisadi və hərbi cəhətdən xeyli gücləndi. Rusiyanın təsiri altında olan Avstriya isə Almaniyada nüfuzunu itirməyə başladı.

Almaniya imperiyasının təşkili

Prussiyada konstitusiya böhranı ilə əlaqədar hökumətin başçısı təyin edilən Otto fon Bismark Almaniyanın birləşdirilməsi üçün əvvəlcə Rusiyanın bu məsələdə bitərəfliyinə nail oldu. Danimarka kralının Şlezviq və Holşteyndə siyasətini kəskin ittiham edən Bismark 1864-cü ildə Prussiyanın Danimarkaya qarşı müharibəsində Avstriya və digər alman dövlətlərinin müttəfiqləri kimi iştirakını təmin etdi. Həmin ərazilər Danimarka krallığından geri alındıqdan sonra onların idarəçiliyi ilə bağlı Avstriya ilə yaranmış mübahisədən bəhanə

kimi istifadə edən Prussiya 1866-cı ildə bu dövlətə qarşı müharibəyə başladı. Alman dövlətlərini qarşı-qarşıya qoyan bu müharibəni bəzən “Almaniya-Almaniya”, “40 günlük” müharibələr də adlandırırlar. Müharibədə İtaliya krallığı ilə birlikdə qalib gələn Prussiya Avstriyanı Almaniya İttifaqını tərk etməyə məcbur etdi və 22 alman dövləti ilə birlikdə Şimali Almaniya İttifaqını yaratdı. 1867-ci ildə qüvvəyə minən Konstitusiyaya Prussiyanın İttifaqda hökmranlığını təsbit edirdi.

1870-ci ilin iyulunda Bismark Fransa imperatoru III Napoleonu müharibəyə təhrik etdi. Prussiya müharibədə digər alman dövlətlərinin hərbi yardımından istifadə edərək qalib gəldi. Cənubi Almaniyanın 4 dövləti Şimali Almaniya İttifaqına daxil olduqdan sonra 1870-ci ilin dekabrında İttifaq Almaniya imperiyası adlandırıldı. 1871-ci il yanvarın 18-də (Prussiyanın 1701-ci ildə krallıq elan edildiyi gün) Versalda Müqəddəs Roma imperiyasının bərpası elan olunsa da, yeni yaradılmış dövlət Almaniya imperiyası və ya II İmperiya (reyx) adlanırdı. Prussiya kralı, Hohensollerlər sülaləsindən olan I Vilhelm imperator elan edildi.

Almaniya imperiyası XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində.

1871–1890-cı illərdə imperiya hökumətinin başçısı (kansler) olmuş Bismarkın imperiyanın təşəkkül tapmasında böyük xidmətləri danılmazdır. Bismark vahid pul, çəki, ölçü, bank, poçt, məhkəmə qanunvericiliyinin tətbiqi, proteksionist siyasət, fəhlə qanunvericiliyi, katolik kilsəsinin nüfuzunun sarsıdılması, radikal siyasi qüvvələrə qarşı sərt cəza siyasəti və s. tədbirlərlə Almaniyanın güclənməsinə nail oldu. XIX əsrin 80-ci illərində Almaniya sənaye çevrilişi başa çatdı. Yeni sənaye sahələri yaradıldı. Almaniya sənayesi texniki tərəqqinin yeni nailiyyətləri ilə təchiz olunduğundan bu məhsullar rəqabətdə daha üstün idi.

XX əsrin əvvəllərində Almaniya sənaye inkişafının səviyyəsinə görə yalnız ABŞ-dan geri qalırdı. Bu dövrdə Almaniya sosial-iqtisadi və inzibati-idarəçilik sahəsində həyata keçirilən islahatlar cəmiyyətdə artan sosial narazılığı qismən aradan qaldıra bildi.

İtaliya

İtaliya XIX əsrin I yarısında

XIX əsrin əvvəllərində İtaliya ərazisi yenidən Avropa dövlətlərinin müharibə meydanına çevrildi. İtaliya dövlətlərinin və Avstriyanın Fransa ordularının müdaxiləsinə qarşı apardıqları uğursuz müharibələr nəticəsində ölkənin bir hissəsi fransız qoşunlarının işğalı

altına düşdü. Yalnız Siciliya və Sardiniya bu işğaldan kənarda qalırdı. 1802-ci ildə Napoleon Bonapartın başçılığı ilə işğal olunmuş əraziləri əhatə edən İtaliya respublikası yaradıldı. Mühəribələr təsərrüfatda dağıntılara səbəb oldu. Fransız qoşunlarının zəbt edilmiş ərazilərdə apardığı genişmiqyaslı müsadirələr əhalinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Lakin yadelli işğalın İtaliya üçün bəzi faydaları da oldu. Belə ki müstəbid siyasi rejimlər devrildi, feodal qaydaları sarsındıldı, kilsə torpaqları müsadirə olundu, daxili gömrük sərhədləri aradan qaldırıldı. 1805-ci ildə fransız qoşunlarının işğal etdiyi Şimali İtaliyada paytaxtı Milan şəhəri olan İtaliya krallığı yaradıldı və I Napoleon onun kralı elan edildi. Bir qədər sonra fransız orduları Romanı işğal edərək Papanın burada dünyəvi hakimiyyətinə son qoydu. Papa isə I Napoleonu kafir elan etdi. İtaliyada I Napoleonun ağalığı dövründə daha mütərəqqi sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafı üçün əlverişli zəmin yarandı. Lakin I Napoleon italyanların milli birlik yaratmaq istəklərinin qarşısını sərt şəkildə alırdı. İtaliyada Napoleon zülmünə qarşı etiraz çıxışları güclənsə də, milli azadlıq hərəkatı cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə etmirdi. Karbonarilərin gizli qruplarının fəaliyyəti pərakəndə xarakter daşdığından və geniş xalq kütlələrinə arxalanmadığından uğursuzluğa məruz qaldı. Vyana konqresinin qərarına əsasən, İtaliya yenidən siyasi dağınıqlığa məhkum edildi. İtaliyanın mərkəzindəki dövlətlərdə Avstriya şahzadələri, cənubda – Neapol krallığında ispan Burbonları ağalığa edirdilər. Yenidən dünyəvi hakimiyyətini bərpa etmiş Papanın İtaliyada siyasi nüfuzu xeyli artmışdı. Lombardiya və Venesiya əyalətləri Avstriyanın işğalı altında qalmışdı. Yalnız İtaliyanın şimalında Savoyya sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu Sardiniya (Pyemont) krallığı öz müstəqilliyini, əsasən, qoruyub saxlamağı bacarmış və ərazisini qismən genişləndirə bilmişdi. İtaliyada yenidən bərpa edilən və daha da gücləndirilən mürtəce feodal- mülkiyyət qaydalarına qarşı 1820–1830-cu illərdə Neapol və Pyemont krallıqlarında, həmçinin Mərkəzi İtaliyada baş verən burjua-demokratik inqilabları Avstriya qoşunları tərəfindən qəddarlıqla yatırıldı.

1846-cı ildə Papa vəzifəsinə seçilmiş italyan din xadimi IX Piyin başladığı liberal islahatlar İtaliyanın siyasi həyatında böyük canlanma yaratdı. Ölkənin Papanın hakimiyyəti altında birləşdirilməsinin mümkünlüyünə italyanların ümidləri artdı. Lakin Avstriyanın hədələri qarşısında Papa geri çəkilməli oldu. 1848-ci ilin yanvarında Siciliyada qalib gələn inqilabi çıxışlar tezliklə bütün İtaliyaya yayıldı. İtaliya dövlətlərində konstitusiyalar qəbul edildi və islahatlar keçirildi. 1849-cu ildə Romada respublika elan edildi. Ölkənin milli

dövlət halında birləşdirilməsi üçün 1848–1849-cu illərdə Pyemont kralının başçılığı ilə Avstriyaya qarşı aparılan istiqlaliyyət uğrunda birinci müharibə monarxların xəyanəti səbəbindən uğursuzluqla nəticələndi. Avstriya, Fransa və İspaniya qoşunları İtaliyada inqilabları yatırdı. Ölkədəki mürtəce rejimlər Avstriya hakimiyyətinə arxalanaraq milli hərəkatın fəallarına divan tutdu. Buna baxmayaraq, İtaliyanın milli birliyi ideyası tərəfdarlarının sayı durmadan artırdı. Papanın qətiyyətsizliyini və milli maraqlara xəyanətini gören italyanlar ölkənin Pyemont krallığının başçılığı altında birləşdirilməsinə tərəfdar idilər. Konstitusiyalar qəbul edildi və islahatlar keçirildi. 1849-cu ildə Romada respublika elan edildi. Ölkənin milli dövlət halında birləşdirilməsi üçün 1848–1849-cu illərdə Pyemont kralının başçılığı ilə Avstriyaya qarşı aparılan istiqlaliyyət uğrunda birinci müharibə monarxların xəyanəti səbəbindən uğursuzluqla nəticələndi. Avstriya, Fransa və İspaniya qoşunları İtaliyada inqilabları yatırdı. Ölkədəki mürtəce rejimlər Avstriya hakimiyyətinə arxalanaraq milli hərəkatın fəallarına divan tutdu. Buna baxmayaraq, İtaliyanın milli birliyi ideyası tərəfdarlarının sayı durmadan artırdı. Papanın qətiyyətsizliyini və milli maraqlara xəyanətini gören italyanlar ölkənin Pyemont krallığının başçılığı altında birləşdirilməsinə tərəfdar idilər.

İtaliyada vahid milli dövlətinin yaradılması.

XIX əsrin 50-ci illərində sənayesi sürətlə inkişaf edən və konstitusiyalı monarxiya quruluşuna malik Pyemont krallığı milli birlik hərəkatının əsas mərkəzinə çevrildi. 1851–1861-ci illərdə burada hökumət başçısı olmuş qraf Kamillo Kavurhəyata keçirdiyi liberal siyasi və iqtisadi islahatları ilə krallığı xeyli gücləndirdi. Pyemont krallığı Fransa ilə ittifaq bağlayaraq 1859-cu ildə Avstriya ilə müharibədə (istiqlaliyyət uğrunda ikinci müharibə) qalib gəldi və Lombardiyanı öz ərazisinə qatdı. 1860-cı ilin yazında üsyan qaldıraraq müstəbid hakimlərini qovmuş Toskana, Modena və Parma, payızda isə İtaliyanın milli qəhrəmanına çevrilmiş C. Haribaldinin azad etdiyi Neapol krallığı Pyemontla birləşdirildi. 1861-ci ildə İtaliya krallığının yarandığı elan edildi. Pyemont kralı II Viktor Emmanuil İtaliyanın kralı, Kavur isə hökumət başçısı seçildi. Krallığın paytaxtı əvvəlcə Turin, sonra Florensiya şəhərləri oldu.

İtaliya krallığı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində

İtaliya krallığı 1866-cı ildə Prussiya ilə birlikdə Avstriyaya qarşı müharibə (istiqlaliyyət uğrunda üçüncü müharibə) apararaq Venesiyanı özünə birləşdirdi. Papanın mülkü hesab

olunan Roma 1849-cu ildən fransız qoşunları tərəfindən mühafizə edilirdi. Prussiya ilə müharibədə Fransanın hərbi uğursuzluqlarından yararlanan İtaliya qoşunları 1870-ci ildə Romaya daxil oldular. İtaliyanın vahid milli dövlət halında birləşdirilməsi başa çatdırıldı. Krallığın paytaxtı 1871-ci ildə Florensiyadan Romaya köçürüldü. Papa Romanın işğalını tanımadığını bəyan edərək katolikləri İtaliya krallığı ilə əməkdaşlıqdan imtina etməyə çağırırdı.

İtaliyanın milli dövlət halında birləşdirilməsi onun iqtisadi inkişafına təkan verdi. Ölkənin şimalında sənaye sahələri inkişaf etdiyi halda, cənubunda iri mülkədar təsərrüfatları qalmaqda idi. 1876–1887-ci illərdə bir sıra vergilər ləğv edildi, seçki və təhsil sahəsində islahatlar keçirildi.

XX əsrin əvvəllərində İtaliya krallığı iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə Avropada Almaniya, Fransa və Böyük Britaniyadan geri qalırdı. Bu dövrdə bir neçə dəfə hökumətə rəhbərlik etmiş Covanni Colitti “liberal xətt” siyasəti yürüdü. Kişilər üçün ümumi seçki hüququ haqqında qanun qəbul edildi, fəhlələrə həftədə bir dəfə istirahət günü verildi. Onların tətillik hüququ tanındı, Cənubun iqtisadi inkişafına diqqət artırıldı.

Rusiya

XIX əsr ərzində Rusiya işğalçı müharibələri davam etdirmiş və yeni ərazilər ələ keçirmişdi. Böyük ordusu sayəsində Avropanın güclü dövlətlərindən birinə çevrilmişdi. Lakin hərbi qüdrətinə baxmayaraq, ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti kəskinləşmişdi. Sosial-iqtisadi gərginliyin dərinləşməsi XX əsrin əvvəllərində inqilaba səbəb oldu.

SOSIAL TƏBƏQƏLƏŞMƏ

Rusiya cəmiyyətinin ən xarakterik xüsusiyyəti şaxələnmiş təbəqələşmənin saxlanması idi.

Rusiya imperiyasının əsas sosial təbəqələri:

Döyüşdə qazanılmayan qələbə

I Aleksandr 1801-ci ildə saray çevrilişi ilə hakimiyyətə (1801–1825) gəldi. Bu dövrdə bir sıra islahatlar həyata keçirildi. Kollegiyalar əvəzinə Avropa nümunəsində nazirliklər yaradıldı. Azad taxılçılarhaqqında qanun mülkədarların öz kəndlilərini ödənc müqabilində azad etməsini nəzərdə tuturdu. Lakin bu qanun tam olaraq həyata keçirilmədi. Sonradan I Aleksandr hakimiyyətinin əvvəlində reallaşdırmaq istədiyi liberal islahatlar siyasətindən uzaqlaşdı. *İstibdad rejimi* tətbiq etdi. Xarici siyasət sahəsində Rusiya əvvəlcə Fransaya qarşı koalisiyada iştirak etsə də, bir sıra döyüşlərdə məğlub oldu və 1807-ci ildə onunla Tilzit sülh müqaviləsini imzaladı. Fransa Qərbi Avropaya, Rusiya isə Şərqi Avropaya hakim olmalı idi. Rusiya Fransanın İngiltərə əleyhinə tətbiq etdiyi qitə blokadasına qoşuldu. Bundan sonra Rusiya Osmanlı dövlətinə və İsveçə qarşı müharibələr apardı, Bessarabiyanı və Finlandiyanı işğal etdi. Lakin Rusiyanın İngiltərə ilə ticarət əlaqələrini davam etdirməsi 1812-ci ildə Fransanın Rusiyaya hücumuna səbəb oldu. Qısa müddət ərzində I Napoleonun ordusu Moskvaya qədər irəlilədi və onu ələ keçirdi. Ruslar açıq döyüşdən ehtiyat edərək geri çəkildilər. Fransızlar burada möhkəmlənməsin deyə Moskva yandırıldı. Fransızların qalacaq yeri və ərzağı yox idi. I Napoleona qarşı heç bir açıq döyüşdə qalib gələ bilməyən rus ordusu ölkənin təbii coğrafi şəraitindən və partizan müharibəsi taktikasından istifadə etdi. Fransız ordusunun təchizatının pisləşməsi və soyuqların düşməsi I Napoleon ordusunun geri çəkilməsinə səbəb oldu. Bu vəziyyətdən istifadə edən Rusiya Polşanı, Balkanları və başqa əraziləri işğal edərək Avropada hakim rolunu ələ keçirmək istəyirdi.

Çar bu məqsədinə “Avropa xalqlarını I Napoleon zülmündən xilas etmək” bəhanəsi ilə nail olmaq fikrində idi. Hətta bunu dini *mistisizmlə* əlaqələndirir, özünün “Tanrı tərəfindən seçilmiş” olduğuiddiasını irəli sürürdü. Məhz bunun təsiri ilə o hər cür azadlıq düşüncələrinə qarşı çıxırdı.

Dekabristlər üsyanı

I Napoleona qarşı müharibə zamanı Qərbi Avropada yürüşlərdə iştirak edən rus zabitlərinin bir hissəsi Rusiyada həyat şəraitinin, dövlət idarəçiliyinin və sosial quruluşun çox geridə olduğunu gördü. *İstibdad rejimi* və kəndlilərin təhkimli vəziyyəti daha çox narazılıq yaradırdı. Ona görə də Avropanın mütərəqqi idarə sistemini və sosial quruluşunu Rusiyada tətbiq etmək üçün gizli cəmiyyətlər yaradıldı. Bu cəmiyyətlər Rusiyada mütləqiyyəti devirməyi və konstitusiyaya qəbul edilməsini qarşıya məqsəd qoymuşdu. Onlar

1825-ci ilin dekabrında çarın vəfatından istifadə edərək hərəketə keçdilər. Lakin Rusiya tarixində mütləqiyyəti devirmək üçün edilən bu ilk cəhd üsyan rəhbərlərinin ləng hərəket etməsi səbəbi ilə uğursuz oldu.

Beləliklə, I Nikolay (1825–1855) hakimiyyətini möhkəmləndirdi. O, hakimiyyəti dövründə Rusiyanı istibdad rejimində idarə etdi. Dekabristlər üsyanından sonra I Nikolayın zadəganlara etimadı azaldı. Dövlət idarəsinə möhkəm nəzarət üçün bürokratiya rejimi bərqərar edildi.

Məktəb və universitetlərə nəzarət artırıldı. Elm adamlarının Avropaya getmələri qadağan edildi. Yalnız zadəgan və məmur övladları orta təhsil ala bilərdilər. Kitablar və mətbuat üzərində senzura gücləndirildi. I Nikolayın hakimiyyəti dövründə Rusiyada feodal-təhkimçilik iqtisadiyyatının tənəzzülü dərinləşdi. Ticarət və sənaye sahələrində nisbi inkişaf kəndlilərin təhkimliliyinə əsaslanan mülkədar təsərrüfatının səmərəsizliyini göstərirdi. Təhkimli kəndlilərin əməyinə əsaslanan manufakturalar iflasa uğrayırdı. Beləliklə, ölkənin siyasi və iqtisadi quruluşu təsərrüfatın inkişafına mane olurdu. Lakin Texniki çevriliş təhkimçiliyin ləğvindən əvvəl, sosial çevriliş isə sonra oldu.

I Nikolayın dövründə Rusiyanın işğalçılıq siyasəti gücləndi. Azərbaycanın şimalı və Cənubi Qafqaz tamamilə işğal edildi. Avropada 1848-ci il inqilablarının yatırılmasında fəal iştirakına görə Rusiya “Avropanın jandarmı” adlandırılırdı. I Nikolayın Osmanlı dövlətinə qarşı apardığı siyasət də işğalçı xarakter daşıyırdı. Lakin Rusiyanın güclənməsi İngiltərə və digər Avropa dövlətlərinin mənafeyinə uyğun deyildi. Ona görə də onun Osmanlı dövlətinin ərazilərini işğal etmək arzusu bu dövrdə baş tutmadı. Çar I Nikolayın təcavüzkar siyasəti Rusiyaya qarşı Avropa dövlətləri blokunun meydana gəlməsinə səbəb oldu. 1853-cü ildə başlayan Krım müharibəsində İngiltərə, Fransa və Sardiniya Osmanlı dövlətinin tərəfində iştirak etdi. 1856-cı ilə qədər davam edən bu müharibədə Rusiya məğlub oldu.

Kəndlilərin azad edilməsi idarəetmə sahəsində dəyişiklikləri zəruri etdi. Bunun nəticəsində yerlərdə iqtisadi məsələlərlə məşğul olmaq, xəstəxanalar və məktəblər açmaq məqsədilə *zemstvolar* təsis edildi. Zemstvolara seçkilərdə iştirak etmək üçün müəyyən əmlaka sahib olmaq əsas şərt idi.

1864-cü ildə aparılan islahatlara görə məhkəmə açıq keçirilir və müstəqil olurdu. Bütün təbəqələr qanun qarşısında bərabər elan edildi. XIX əsrin 60–70-ci illərində hərbi sahədə də islahatkeçirildi. Ümumi hərbi mükəlləfiyyət tətbiq olundu. Hərbi xidmət müddəti azaldıldı.

1870-ci ildə keçirilən şəhər islahatına əsasən şəhər idarəsi və Dumasının təşkil edilməsində silki qaydalar əvəzinə bütün təbəqələrin iştirak etdiyi seçkilər tətbiq olundu. Şəhərlər dövlətin nəzarəti altında təsərrüfat və mədəniyyət sahələrində özünüidarə hüququ aldılar. Bu dövrdə iqtisadi sahədə də dəyişikliklər edildi. Dövlətin gəlirlərini artırmaq üçün şəkər, duz və tütün satışı dövlətin inhisarına verildi. Dəmir yollarının tikintisinə diqqət artırıldı. Bu iş üçün xarici kapital da cəlb edildi. Rusiya Dövlət Bankı yaradıldı.

Mətbuat üzərində nəzarət qismən ləğv edildi. Bu, Rusiyada ictimai fikrin inkişafına səbəb oldu. Təhsil sahəsində silki və dini məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı. Universitetlərə muxtariyyət verilməsi elmin inkişafına müsbət təsir etdi. Buna baxmayaraq, XIX əsrin 30–40-cı illərində Rusiyada sənaye çevrilişi başladı. Qərbi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, Rusiyada sənaye çevrilişi feodal-təhkimçilik quruluşunun hakim olduğu şəraitdə reallaşmışdı.

Şimali Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın işğalı

Hələ XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Qafqazda Rusiya işğalına qarşı başlayan azadlıq mübarizəsi XIX əsrin əvvəllərində gücləndi. 1859-cu ildə Şeyx Şamilin başçılıq etdiyi azadlıq hərəkatı çətinliklə yatırıldı. Lakin dağlı xalqların qəhrəman mübarizəsi davam etdi. Yalnız 1864-cü ildə bütün Qafqazın işğalı başa çatdırıldı. Rusiyanın yeritdiyi milli və dini zülm siyasəti nəticəsində Qafqazın müsəlman əhalisinin bir hissəsi Osmanlı dövlətinə köçməyə məcbur oldu. Bundan sonra bölgəyə rus kəndliləri və kazakların yerləşdirilməsi başlandı.

Kırım müharibəsində məğlub olan Rusiya işğal hədəfi olaraq Mərkəzi Asiyanı seçdi. Mərkəzi Asiyada siyasi vəziyyət Rusiya işğalı üçün əlverişli idi. Siyasi dağınıqlıq vəziyyətində olan bölgədə Kokand, Xivə xanlıqları və Buxara əmirliyi öz aralarında mübarizə aparırdılar. Həmçinin bu feodal dövlətlərinin daxilində də tayfalararası ixtilaf var idi. Bütün bu amillər Rusiyanın işğalını asanlaşdırırdı. Lakin Rusiya bu bölgədə nüfuz uğrunda İngiltərə ilə mübarizə aparmalı oldu. İngiltərə bölgəni işğal etmək üçün hərbi və diplomatik üsullardan istifadə edirdi. Mərkəzi Asiya dövlətlərinə elçilər göndərilir, təzyiqlər göstərilirdi. Buxara əmirliyi və Xivə xanlığı Rusiyanın asılılığını qəbul etdilər. Kokand xanlığı süqut etdi. Rusiya 1864–1895-ci illər ərzində bölgənin işğalını həyata keçirdi. Türkünün zəbt edilməsini asanlaşdıran əsas səbəblər bölgədə vahid, güclü dövlətin

olmaması və əhalinin daxili mübarizə nəticəsində zəifləməsi idi. Rusiyanın hərbi-texniki üstünlüyü də bu işğalın əsas səbəblərindən biri kimi qeyd edilə bilər.

İrticanın güclənməsi

1881-ci ildə II Aleksandr hakimiyyətə (1881–1894) gəldi. Onun dövründə irticaçı siyasət gücləndirildi. Məhkəmələrin və zemstvoların müstəqilliyi məhdudlaşdırıldı. Milli-dini zülm və ruslaşdırma siyasəti genişləndirildi. Qeyri-rus millətlərə qarşı təzyiq artırıldı. Qazan tatarlarının, başqırdların, çuvaşların xristianlaşdırılması da aparılan siyasətin tərkib hissəsi idi. Dinini və dilini dəyişmək istəməyənlərə qarşı iqtisadi və inzibati təzyiqlər edildi. Lakin bu siyasət Volqaboyu türkləri arasında milli və dini duyğuları daha da qüvvətləndirdi.

Qafqazın, Türküstanın türk və digər müsəlman xalqlarının siyasi-iqtisadi və mədəni hüquqları məhdudlaşdırılmışdı. Təzyiqə ən çox məruz qalan xalqlardan biri də yəhudilər idi. Onlara qarşı məqsədyönlü şəkildə qətl və qarətlər həyata keçirilir, siyasi və mədəni hüquqları məhdudlaşdırılırdı. Ümumiyyətlə, bütün qeyri-rus millətlərə qarşı yürüdülmən mürtəcə siyasətə görə Rusiya “xalqlar həbsxanası” adlandırılırdı.

II Nikolayın hakimiyyəti dövrü (1894–1917) Rusiyada mütləq monarxiyaya qarşı mübarizənin güclənməsi ilə səciyyəvidir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Rusiya iqtisadiyyatı böhran keçirirdi. Bu, Avropada baş verən böhranın nəticəsi idi. Rusiyaya qoyulan xarici kapitalın azalması bir çox fabrik və zavodların fəaliyyətini dayandırmasına səbəb olmuşdu. İşsizliyin artması tətillər və nümayişlərin baş verməsi ilə nəticələnmişdi. Rusiya əhalisinin yarısından çoxu qeyri-ruslar idi. Onların, xüsusən də türk- müsəlman xalqlarının siyasi, iqtisadi və mədəni hüquqları məhdudlaşdırılmışdı. Bu siyasət milli azadlıq hərəkatının yüksəlməsinə səbəb oldu. Ölkənin daxili və xarici vəziyyəti pisləşdi. 1904–1905-ci il müharibəsində Rusiyanın Yaponiyaya məğlub olması ölkənin beynəlxalq nüfuzuna mənfi təsir göstərməklə yanaşı, daxili vəziyyəti daha da pisləşdirdi. Mövcud sosial-iqtisadi böhran dərinləşdi. Bu, Rusiyada ilk inqilabın başlanmasına təkan verdi.

Mövzu 2. Avropa ölkələri, Rusiya və ABŞ XX əsrin əvvəllərində

İNGİLTƏRƏ

XX əsrin əvvəllərində İngiltərənin siyasi quruluşu əvvəllər olduğu kimi qalırdı. Ölkəni iki siyasi partiya: mühafizəkarlar və liberallar növbə ilə idarə edirdilər. XX əsrin əvvəllərində liberallar seçkidə qalib gəldilər. Onların təşkil etdikləri hökumət mədəncilər üçün 8 saatlıq iş günü, əlilliyə, işsizliyə və xəstəliyə görə müavinət, habelə 70 yaşdan yuxarı şəxslərə pensiya təyin etdi. İngiltərənin paytaxtı London dünyanın ticarət və maliyyə mərkəzi idi. Burada geniş bank şəbəkələri mövcud idi. İngiltərə dünya ticarətində və kapital ixracında birinci yeri tuturdu. Lakin sənaye istehsalına görə o, ABŞ və Almaniyadan geri qalırdı. Sənayedə yeni olan kimya və elektrotexnika sahələri sürətlə inkişaf edirdi. İngiltərə Cənubi Afrikada öz müstəmləkələrini genişləndirmək istəyirdi. Buna görə vaxtilə buraya Avropadan köçüb gəlmiş avropalıların nəsilərindən olan burlarla müharibəyə başladı (1899-1902). Müharibə ingilislərin qələbəsi ilə başa çatdı. Bağlanan sülh müqaviləsinə görə, ingilislər bütün Cənubi Afrikanın işğalını başa çatdırdılar. 1910-cu ildə bu torpaqlar *Cənubi Afrika İttifaqı* adı altında dominion hüququ aldı. XX əsrin əvvəlində dünyanı bölüşdürmək uğrunda Almaniya ilə münasibətlər kəskinləşdi. Bu rəqabət İngiltərəni öncə Fransa ilə yaxınlaşdırdı. Fransa İngiltərənin Misirdə, İngiltərə isə Fransanın Mərakeşdə ağalığını tanıdı. 1907-ci ildə Peterburqda ingilis-rus sazişi bağlandı. Beləliklə, onlar üçlükdə *Antanta* hərbi-siyasi ittifaqını yaratdılar.

RUSİYA

XX əsrin başlanğıcında Uzaq Şərqdə Rusiya ilə Yaponiya arasında rəqabət kəskin hal aldı. 1904-cü ilin əvvəlində başlanan Rusiya-Yaponiya müharibəsindəki uğursuzluqlar Rusiyada sosial-iqtisadi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı və bu, inqilaba gətirib çıxardı. İnqilab 1905-ci ilin yanvarında başlandı və bütün Rusiya ərazisinə yayıldı. Həmin ilin dekabrında Moskvada baş verən silahlı üsyan inqilabın ən yüksək zirvəsi idi. Lakin silahlı üsyan yatırıldıqdan sonra inqilab zəifləməyə başladı. Bu dövrdə *Dövlət Duması* naseçkilər keçirilsə də, 1907-ci il iyunun 3-də imperator tərəfindən II Dumanın qovulması inqilabın sonu demək idi. İnqilab qarşısına qoyduğu əsas vəzifələri, o cümlədən aqrar məsələni yerinə yetirə bilmədi. 1904-cü ilin fevralın 5-də Yaponiya xarici işlər naziri Cyutarō Komuro Peterburqdakı səfirə teleqraf göndərdi ki, "bu mənasız, boş danışıqları qurtarsın" və Rusiya ilə diplomatik danışıqları kəssin. 6 fevral 1904-cü ildə artıq Yaponiya ilə Rusiya arasında

diplomantik əlaqələr kəsildi. 2 gün sonra fevralın 8-dən 9-na keçən gecə Yaponiya müharibə elan etmədən Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Yaponlar Port-Artur və Çemulpo hərbi dəniz bazalarına hücum etdi. ABŞ və İngiltərə Yaponiyanın Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamasında maraqlı idi və ona iqtisadi yardım göstərirdi. Rusiyaya isə Fransa kömək edirdi. Almaniya bildirirdi ki, Rusiya-Yaponiya müharibəsinə qarışmayacaq. Eyni zamanda Almaniya Uzaq Şərqdə müharibənin başlanmasını razılıqla qarşıladı. Almaniya bildirdi ki, Avstriya-Macaristan Balkanlarda Rusiyanın mənafeləri üçün təhlükə yaratmayacaq. Yaponiya müharibəyə işğalçılıq məqsədilə başladığını gizlətmirdi. 1904-cü ilin əvvəlində Yaponiyanın Rusiyaya qarşı müharibəyə başlaması üçün əlverişli şərait yaranmışdı. İngiltərə Türkiyədən tələb etmişdi ki, Qara dəniz boğazlarından Rusiyanın gəmilərini buraxmasın. 1904-cü ildə ABŞ və İngiltərə Yaponiyaya 6%-lə 110 milyon dollar kredit vermişdi. Yaponiya hökuməti krediti gömrük hesabına qaytarmalı idi. 1905-ci ilin martında ABŞ və İngiltərə Yaponiyaya 4,5%-lə 150 milyon dollar kredit verdi ki, Yaponiya bunu tütün satışından əldə etdiyi gəlirlər hesabına qaytarmalı idi. Yaponiyanın hərbi xərclərinin 40%-i xarici yardıma əsaslanırdı.

ABŞ və İngiltərə üçün rus-yapon müharibəsi böyük gəlir mənbəyi idi. ABŞ Rusiyanın siyasətini Uzaq Şərqdə öz mənafeləri üçün əsas təhlükə mənbəyi sayırdı. Lakin mənafe ümumiliyi ABŞ-la İngiltərə arasında ziddiyyətləri aradan qaldırmadı. Yaponiyanın siyasəti də ABŞ-ın Uzaq Şərqdəki mənafeləri üçün təhlükə yaradırdı. İngiltərə bitərəf olduğunu bildirdi. Fransa isə Uzaq Şərqdə müharibəyə qoşulmaq, xüsusilə İngiltərəyə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamaq istəmirdi. Lakin yapon diplomatiyası Rusiya ilə Almaniya arasında münasibətlərin kəskinləşməsinə nail olmadı. Ona görə Rusiya hökuməti Yaponiya ilə müharibə zamanı ölkənin qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyi üçün narahat deyildi. Bu qanlı savaşlardan

- Rusiya İmperiyası
- *31458 ölü; 146032 yaralı;*
- Yaponiya İmperatorluğu isə
- *47387 ölü; 173425 yaralı* ilə çıxdı.

- Bundan əlavə bu müharibədə 20000 çinli öldü. 12128 insan Rusiya tərəfdən, 27192 insan isə Yaponiya tərəfdən xəstəliklər nəticəsində həyatını itirib bu müharibədə. Müharibə Rusiyanın Mancuriyadan qoşunlarını çəkməsini bildiren bir müqaviləyə əməl etməməsi ilə başladı. Yaponlar bunu bəhanə edib fevral ayının 9-da gözlənilmədən

Lyoyandakı rus əsgərlərinə hücum etdilər və bununla da Rus-yapon savaşı başladı. 1891-1903-cü illər arasında tikilmiş Trans-Sibir dəmiryolu Rusiyanın Mancuriyadakı hərbi birliklərinə silah və əsgəri yardım etmək üçün hələ də yetərsiz idi. Digər yandan rus komandanlığının bacarıqsızlığı bu müharibədə əvvəlcə Lyaoyan müharibəsinin (avqust 1904-cü il) daha sonra isə Mukden dəniz müharibəsinin (fevral-mart 1905-ci il) uduzmasıyla nəticələndi. 1905-ci ilin may ayında baş verən Susima dəniz müharibəsində də rus eskadrası tamamilə məhv edildi. Həmçinin 1904-cü ilin may ayından mühasirə də olan Port-Artur qalası həmin ilin dekabr ayında yaponlar tərəfindən ələ keçirildi. Susima dəniz müharibəsində Yaponiya admiralı Toqo Heihaçironun rəhbərlik etdiyi yapon donanmasının rus donanmasına yardım etmək üçün 1904-cü ilin oktyabr ayından Rusiyanın Baltik dənizi sahillərinin Liepaja limanından Admiral Z.P.Rojestvenskinin rəhbərliyi altında yola çıxmış və Vladivostoka gəlmək üçün çox uzun bir yol gəlmiş Rus Baltik Filosunu məhv etməsi ilə Rusiya donanması tamamilə məhv edilmişdi. Bu məğlubiyyətdən sonra Rusiya çarı II Nikolay Yaponiya İmperatorluğu ilə danışıqlara başlamaq qərarına gəldi.

- Müharibənin yekunu
- Portsmut sülh müqaviləsi
- Portsmut danışıqları (1905)
- ABŞ prezidenti Teodor Ruzveltin söyləriylə 9 avqust-5 sentyabr arasında ABŞ-ın Nyu-Hempşir ştatının Portsmut şəhərində sülh müqaviləsi bağlandı. Bu müqaviləyə əsasən Rusiya:
 - 1) Yaponiya İmperatorluğu tərəfindən Koreyanın işğalını təsdiqləyirdi;
 - 2) Lyaodun yarımadasını və Port-Artur qalasını Yaponiya İmperatorluğuna verirdi;

- 3) Saxalin adasının cənub hissəsi və Kiril adalarını Yaponiya İmperatorluğuna verirdi.
- Bununla belə Rusiya İmperiyası Mancuriyanın şimalını yenə əlində saxlamağı bacardı.

1905–1907-ci illər inqilabı. 1905-ci ilin yanvarında Peterburqda nümayişçilərin gülləbaran edilməsi ilə başlanan inqilab bütün ölkəni bürüdü.

Əhalinin bütün təbəqələri islahatlar keçirilməsini tələb edirdi. Eyni zamanda müstəmləkə xalqlarının da milli azadlıq hərəkatı genişləndi. Çar hakim dairələri prosesin qarşısını almaq üçün milli və dini münaqişələr törədirdilər. Ölkəni bürüyən tətillər hərəkatı hökuməti güzəştə getməyə məcbur etdi. 1905-ci ilin oktyabrında çar söz, mətbuat, təşkilat qurmaq, yığıncaq azadlığı və məhdud qanunverici səlahiyyətlə Dövlət Dumasının çağırılması haqqında bəyannamə elan etdi. 1907-ci ildə inqilab məğlubiyyətlə başa çatsa da, qonşu ölkələrə də təsir göstərdi. Osmanlı və Qacarlar dövlətlərində, Çində də bir-birinin ardınca inqilablar baş verdi.

Stolipin islahatları. 1906-cı ildə çar tərəfindən Baş nazir təyin edilən Pyotr Stolipin narazılıqların qarşısını almaq üçün siyasi və iqtisadi islahatlar keçirdi. Dövlət Dumasına seçkilərdə milli azlıqların hüquqlarını məhdudlaşdıran dəyişiklik edildi. Stolipinin mühüm tədbirlərindən biri də torpaq islahatının keçirilməsi oldu. Bu islahat icma torpaqlarının kəndlilər arasında bölüşdürülməsini nəzərdə tuturdu. Torpaqsız kəndlilər Sibirə, Qafqaza, Mərkəzi Asiya və Uzaq Şərqi köçürüldü. İnqilabın başa çatmasından sonra yenidən Rusiyaya xarici kapital qoyuluşu artdı. 1909-cu ildən Rusiya iqtisadiyyatında baş verən canlanma siyasi vəziyyətin də normallaşmasına səbəb oldu.

1905-1907- ci illər inqilabı kənddə hökumətin sosial dayağının zəif olduğunu təsdiq etdi. Buna görə Nazirlər Şurasının sədri Pyotr Stolipin tərəfindən aqrar islahat həyata keçirildi. 1910-cu il 14 iyun qanunu kənd icmalarının dağıdılmasını nəzərdə tuturdu. İslahat kəndlilərin icmadan çıxmasına icazə verir, narazı yoxsullar və ortabablar *Sibirə, Mərkəzi Asiyaya, Cənubi Qafqaza* köçürülürdülər. İslahatlar nəticəsində kənddə təbəqələşmə prosesi gücləndi. Yəni kənd varlıları (qolçomaqlar) və kənd yoxsullarının (muzdlu kəndlilər) yaranması prosesi sürətləndi

ABŞ

ABŞ-da quldarlığın ləğvi və kənd təsərrüfatında kapitalizmin “fermer yolunun” inkişafı, dəmiryollarının çəkilməsinin geniş miqyas alması, istehsalda ən yeni elmi kəşf və ixtiralarından istifadə olunması sürətli iqtisadi inkişafı təmin etdi. Sənayenin yeni sahələri: avtomobil, elektrotexnika, neft və kimya sənayesi inkişaf edirdi. İnhisar (*inhisar - istehsal, satış və xarici ticarətdə müstəsna hüquqa malik olmaq*) birliyi olan *trestlər** yaranırdı. İlk tresti Con Rokfeller yaratmışdır. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində “Standart oyl” tresti ən böyük neftinhisarlarından birinə çevrilmişdi. C. Rokfellərə “cənab milyard” deyə müraciət edirdilər. Digər ən iri inhisarçı “*Polad tresti*”nin sahibi Con Morqan idi. Dünya iqtisadi böhranından (1900-1903) sonra ABŞ-da islahatlar keçirildi. İslahatların ən görkəmli nümayəndələri Teodor Ruzvelt və Vudro Vilson idilər. 1900-cü ildə prezident seçilən Respublikaçılar partiyasının nümayəndəsi U. Makkinli öldürüldü və onu vitse-prezident T. Ruzvelt əvəz etdi. T. Ruzveltin təşəbbüsü ilə konqres “*Trestlər əleyhinə*” qanun qəbul etdi. İri trestlərin fəaliyyətinə dövlət nəzarəti qoyuldu. Növbəti prezident seçkilərində də qələbə qazanan T. Ruzvelt bu nəzarəti daha da gücləndirdi. ABŞ Cənubi Amerika ölkələrinə münasibətdə “*Böyük dəyənək*”* siyasəti yeridirdi. T. Ruzveltə görə, ABŞ-ın borcu “Beynəlxalq polis rolunu” öz üzərinə götürməkdir. Bu siyasət prezident U. Taftın dövründə də davam etdirildi. O, borclar verməklə Latın Amerikasını asılı vəziyyətə salırdı. Bu siyasət “*Dollar diplomatiyası*” adlanırdı.

1912-ci ildə prezident seçilən V. Vilson vergilərin azaldılması, trestlər əleyhinə qanunlar qəbul edilməsi, 8 saatlıq iş günü təyin edilməsi və s. kimi təkliflər irəli sürdü. Onun hakimiyyət illəri “Yeni demokratiya dövrü” adlanır. V. Vilson bank sistemi üzərində dövlət nəzarəti qoya bildi. Qanuna görə, ölkə 12 bölgəyə ayrıldı və hər birində federal ehtiyat bankı yaradıldı. 1913-cü ildə senatorların bilavasitə xalq tərəfindən seçilməsi haqqında konstitusiyaya düzəliş əlavə edildi. Əmək Nazirliyi yaradıldı. Bu dəyişikliklər Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində ABŞ-ın mövqeyini xeyli möhkəmləndirdi. ABŞ sənaye istehsalının həcminə görə dünyada birinci yerə çıxdı.

Mövzu 3. Osmanlı imperiyası, İran, Hindistan, Çin və Yaponiya XIX əsr-XX əsrin əvvəllərində

Osmanlı imperiyası

XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin əsasını təşkil edən mərkəzi idarəetmə sistemi ölkənin geniş ərazilərini nəzarətdə saxlaya bilmirdi. Əyalətlərdə hakimiyyət varlanmış yerli əyanların və canişinlərin əlində cəmləşmişdi. Misirdə məmlüklərin hakimiyyəti güclənmiş, Afrikanın digər şimal vilayətlərində müstəqillik meyilləri artmışdı. Çoxsaylı müharibə xərcləri əsas vergi verənlərin – kəndlilərin çiyinlərinə ağır yük kimi düşmüşdü. Bu da onları müflisləşdirirdi. Kəndlilər təsərrüfatın dirçəldilməsində elə də maraqlı deyildilər. Çünki torpaq sahibləri və məmurlar məhsulun çox böyük hissəsini onların əllərindən alırdılar. 1839-cu ildə “Gülxanə xətti-şərif”i verildi. Gələcək dəyişiklikləri özündə əks etdirən bu sənəd II Mahmudun göstərişi ilə islahat tərəfdarı Mustafa Rəşid paşanın başçılığı altında hazırlansa da, Sultan Əbdülməcidin dövründə qəbul edildi. Sənəddə təbəələrin həyatını, şərəfini, mülkiyyətini qorumaqdan, ədalətli vergi yığımından, qayda-qanundan, ordu toplanmasından və s. bəhs edilirdi. Bundan başqa, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün təbəələrin qanun qarşısında bərabərliyi elan edildi. Nəzərdə tutulan dəyişikliklər tənzimat (islahat) adını aldı. Bu yeniliklər sonrakı onilliklərdə tədricən və qismən həyata keçirildi. Yeni qaydalar din xadimlərinin, əyalət hakimlərinin və məmurların müqavimətinə səbəb oldu. Bununla belə, vergi toplanmasındakı iltizam sistemi ləğv edildi, məhkəmələrin fəaliyyəti nizama salındı. Təhsil sahəsində ciddi dəyişikliklər olundu, ibtidai məktəblər dünyəvi hakimiyyətə tabe edildi, orta məktəblər, xüsusi hərbi-tədris ocaqları yaradıldı, ilk universitetlər açıldı.

XIX əsrin 60–70-ci illərində ölkədə ingilis və fransız maliyyə və sənaye şirkətlərinin fəaliyyəti aktivləşdi. Onlar ticarətdə güzəştli şərtlərlə yanaşı, faydalı qazıntıların çıxarılması, dəmir yollarının və fabriklərin tikilməsi, kənd təsərrüfatı mallarının emalı sahəsində imtiyazlar aldı. XIX əsrin 70-ci illərində ölkənin mərkəzi vilayətlərində artıq iki dəmir yolu fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə ölkədə konstitusiya və seçkili orqanların (parlament) yaradılması uğrunda hərəkət meydana gəldi. 1865-ci ildə gizli şəkildə yaradılan “Yeni Osmanlılar” cəmiyyətinin məqsədi parlament formalaşdırmaq və Konstitusiya qəbul etmək idi. Bu cəmiyyətin üzvləri arasında, əsasən, yüksək mənəb sahiblərinin övladları olan Avropa təhsili almış ziyalılar üstünlük təşkil edirdilər. Lakin təqiblərə görə tezliklə onlar ölkəni tərk etməyə məcbur oldular. Öz ideyalarını yaymaq

məqsədlə mühacirətdə türk dilində qəzet nəşr etməyə başladılar. Bu qəzetlər arasında “Hürriyyət” qəzeti xüsusi şöhrət qazandı. Sultan hakimiyyətinə, imperiyanın qorunub saxlanılmasına loyally yanaşan “Yeni Osmanlılar” cəmiyyətində dəyişiklik, ədalətli idarəetmə tərəfdarı idi. Onlar milli azadlıq hərəkatlarına qarşı bütün imperiya təbəələrinin birliyi ideyasını – osmanlıçılığını qoyurdular.

1876-cı ildə konstitusiya tərəfdarları fəallaşdılar. Mürəkkəb iqtisadi və siyasi şəraitdə mədrəsə tələbələri İstanbulda baş vəzirin və şeyxülislamın istefası tələbi ilə genişmiqyaslı mitinqlər təşkil etdilər. Yeni Osmanlı tərəfdarları sultanı devirdilər. Tanınmış ictimai xadim Əhməd Midhət paşanın rəhbərliyi ilə Dövlət Şurası Konstitusiya hazırladı. 1876-cı ildə Sultan II Əbdülhəmid onu qəbul etdi. Lakin konstitusiyadakı əsaslı dəyişiklikləri həyata keçirmək istəməyən sultan tezliklə Midhət paşanı baş vəzir vəzifəsindən çıxartdı və onu ölkədən sürgün etdi. 1877–1878-ci illərdə deputatların öz iclaslarında hökuməti tənqid etməsi, rus-türk müharibəsində məğlubiyyətin səbəblərinə dair hesabatlar tələb etməsi sultanın parlamenti qeyri-müəyyən müddətə buraxmasına gətirib çıxartdı. Bunun ardınca ölkədə sərt repressiya rejimi quruldu.

Gənc türklər

Belə bir dövrdə Osmanlı imperiyasının iqtisadi vəziyyəti daha da pisləşmiş, xəzinə boşalmış, iqtisadiyyat kökündən sarsılmışdı. Avropa ölkələrindən alınan yüksək faizli borclar dövləti fəlakətə sürükləyirdi. Sultan mütləqiyyətinə qarşı mübarizə aparmaq məqsədlə 1889-cu ildə İstanbulda “İttihad və tərəqqi” adlı gizli cəmiyyət yaradıldı. Bu cəmiyyətin üzvləri və onun tərəfdarları özlərini “Gənc türklər” adlandırırdılar. Tezliklə “Gənc türklər”in təqib edilməsi onların mühacirətinə səbəb oldu.

XX əsrin əvvəllərində – ölkədə inqilabi şəraitin yetişdiyi bir vaxtda “Gənc türklər”in fəallığı gücləndi. 1907-ci ildə “İttihad və tərəqqi” partiyasının rəhbərliyi altında Parisdə çağırılan konfransda üsyanın 1909-cu ildə başlanması qərara alındı. Lakin konfrans iştirakçıları “Gənc türklər”in rəhbərliyi olmadan ölkədə inqilabi hərəkatın başlayacağından, Makedoniyanın və digər ucqar bölgələrin Osmanlı imperiyasının tərkibindən çıxacağından ehtiyatlanaraq üsyanı tezləşdirmək qərarına gəldilər. Silahlı üsyan bayrağı 1908-ci ildə Makedoniyada qaldırıldı. Tezliklə bir çox Balkan şəhərlərinin qarnizonları, yerli partizan dəstələri onlara qoşuldular. Niyazi bəyin və Ənvər bəyin başçılığı ilə inqilabçı dəstələr Selanikə gəldilər. “İttihad və tərəqqi” partiyasının yerli komitəsi sultandan 1876-cı

il Konstitusiyasının bərpasını qəti şəkildə tələb etdi. Hər yerdə üsyançıların dəstəkləndiyini görənlər Sultan II Əbdülhəmid bir gün sonra Konstitusiyanın bərpasına və parlamentin çağırılmasına razı oldu.

Parlamentdə çoxluq əldə edən, ordu və parlament üzərində nəzarəti ələ alan “Gənc türklər” inqilabın məqsədinin həyata keçirildiyini güman etdi. Əks-inqilab tərəfdarları bundan istifadə etməyi qərara aldılar. 1909-cu ilin aprelində əks-inqilabçılar İstanbul korpusunun köməyi ilə Sultan II Əbdülhəmidin hakimiyyətini bərpa etdilər. Beləliklə, sultan, qısa müddətə də olsa, parlamentin səlahiyyətlərini məhdudlaşdıra, köhnə qaydalara qayıda bildi. Lakin özünə sadıq hərbi hissələrə arxalanan “Gənc türklər” qiyamı yatıraraq II Əbdülhəmidə taxtdan salmağı bacardılar. Tezliklə taxta V Mehmet Rəşad çıxdı.

“Gənc türklər”in yeritdiyi xarici siyasət imperiyanın süqutunu sürətləndirdi. *1911–1912-ci illəri* əhatə edən *İtaliya–Osmanlı (Trablis)* müharibəsi nəticəsində İstanbul özünün Afrikadakı sonuncu mülklərini (indiki Liviya ərazisini) itirdi.

Balkan müharibələri

1912-ci ilin oktyabrında Osmanlı imperiyasına qarşı Bolqarıstan, Serbiya, Yunanıstan və Çernoqoriyadan ibarət “*Balkan İttifaqı*” yarandı. Müttəfiqlər Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdilər. *I Balkan müharibəsi* adlanan bu savaşa (1912-1913) Osmanlı imperiyası məğlub oldu və *London* sülhünü imzaladı. Sülhün şərtlərinə görə, Osmanlı imperiyası İstanbul istisna olmaqla, Şərqi Frakiya-nın bir hissəsi daxil olmaqla, Avropadakı bütün torpaqlarını itirdi. *I Balkan müharibəsi* başa çatmamış Makedoniya üstündə Bolqarıstanla Yunanıstan arasında hərbi münaqişə baş verdi. Bolqarıstanın Serbiyaya və Yunanıstana müharibə elan etməsi ilə *1913-cü ildə II Balkan müharibəsi* başladı. Osmanlı imperiyası Bolqarıstana müharibə elan etdi. Müharibə Bolqarıstanın ağır məğlubiyəti ilə başa çatdı. Bundan istifadə edən “Gənc türklər” Ədirnə və ətrafındakı əraziləri geri qaytardılar.

ÇİN

XIX əsrdə Çin, Hindistan və Yaponiyada hələ də feodal qaydaları mövcud idi. Böyük Britaniya Ost-Hind şirkəti vasitəsilə Çin və Hindistanla ticarət aparırdı. Dünyada hegemonluğu ələ almağa çalışan İngiltərə və ABŞ bu əraziləri öz təsir dairəsində saxlayır, onların sərvətini

talayırdı. Özlərinin müstəmləkə siyasətini reallaşdırmaq üçün hər vasitəyə əl atırdılar. XIX əsrdə Çində mancur ağalığı və feodal qaydaları mövcud idi. Çində ingilislərin tiryək alverini getdikcə genişləndirməsi Çin hökuməti tərəfindən narazılıqla qarşılandı. İmperatorun xüsusi nümayəndəsi Kanton şəhərinə gələrək bütün tiryəki müsadirə edərək yandırdı. Bundan narazı qalan Böyük Britaniya 1840-cı ildə Çinə qarşı Birinci Tiryək müharibəsinə başladı. Yaxşı təlim görmüş ingilis qoşunu Kantonu mühasirəyə aldı. ABŞ İngiltərənin apardığı müharibənin ədalətli olduğunu elan edərək öz eskadrasını Çin sahillərinə göndərdi. Qüvvə və silah üstünlüyünə malik olan ingilislər vahid komandanlığa və döyüş planına malik olmayan, zəif silahlanmış çinliləri məğlubiyyətə uğratdılar. 1842-ci ildə Çin Nankin sülh müqaviləsini imzalamağa məcbur oldu. Müqavilənin şərtlərinə görə, ingilislərə Çinin 5 şəhərində konsulluq açmaq və ticarət etmək hüququ verildi. Həmçinin dövlətlər Çində məskən salmaq, qoşun saxlamaq hüququ aldılar. Bununla da “*açıq qapı*” adlı siyasətin əsası qoyuldu. Birinci Tiryək müharibəsi Çinin yarımüstəmləkəyə çevrilməsinin başlanğıcı oldu. İngilislərin ardınca ABŞ, Fransa və Rusiya da Çinlə qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr bağladı. 1856-cı ildə yeni - *İkinci Tiryək müharibəsi* başladı. İngilis-fransız hərbi dəstələri Kanton şəhərini mühasirəyə aldılar. Onlar əvvəlki müqavilələrə yenidən baxılmasını, Çin çaylarında ingilislərə məxsus gəmilərin üzməsinə icazə verilməsini tələb etdilər. Ciddi müqavimətə rast gəlməyən ingilis-fransız qoşunları 1860-cı ilin oktyabrında Pekinə daxil oldular. Məğlub olan Çin hökuməti Böyük Britaniya və Fransa ilə yenidən qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr imzalamağa məcbur oldu. Pekin müqavilələrinin şərtlərinə görə, tiryək satışı açıq elan edildi, Çin Fransa və Böyük Britaniyaya *təzminat** ödəməli oldu.

Xarici təcavüz, feodalların özbaşınalığı, mancur ağalığı, vergilərin ağırlığı xalq kütlələrinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Xalqın mancurlara, müstəmləkəçilərə qarşı mübarizəsi “*Taypinlər hərəkəti*” (1850-1864) adını aldı. Hərəkətin rəhbəri Xun Sütsüan idi. O, bərabərlik ideyası təbliğ edir və “*Səmavi ümumi rifah dövləti*” (“*Taypin tyanqo*”) yaratmaq istəyirdi. Mancur sülaləsinin hakimiyyətini devirmək istəyən taypinlər vergiləri azaltdılar, yoxsulların borclarını ləğv etdilər, qadınlara kişilərlə bərabər hüquq verdilər. Lakin monarxiya və feodal qaydaları ləğv edilmədi Üsyançılar Nankin şəhərini tutaraq Xunn Sütsüanı imperator elan etdilər. Yaranmış vəziyyət böyük dövlətlərin ölkəyə müdaxiləsini sürətləndirdi. Çindən növbəti güzəştlər qoparmaq istəyən Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ üsyanı yatırmaqda

hökumətə kömək etdi. 1864-cü ildə Nankin tutuldu və üsyan yatırıldı. Taypinlər hərəkatı yatırılsa da, ölkədə kapitalizmin meydana gəlməsi və inkişafı üçün yol açıldı.

XIX əsrin axırlarında Çinin zəifləməsindən istifadə edən müstəmləkəçilər onu “nüfuz dairələrinə” bölmək siyasətini yeritdilər. Ölkənin bölüşdürülməsi yolunda ilk addımı Böyük Britaniya və ABŞ-ın köməyi ilə Yaponiya atdı. Koreya uğrunda mübarizə *Çin-Yaponiya müharibəsinə* (1894—1895) səbəb oldu. 1895-ci ildə bağlanan müqaviləyə görə, Çin Koreyanın müstəqilliyini tanıdı. Tayvan və Lyaodun yarımadası Yaponiyaya verildi, Çin təzminat ödədi. Müharibədə uğursuzluq Çinin bölüşdürülməsini sürətləndirdi. ABŞ-ın elan etdiyi “*Açıq qapı*” siyasətinə görə, Çindəki bütün “nüfuz dairələri” ABŞ mallarının gətirilməsi üçün açıq olmalı idi. Bu, ABŞ-ın Çində möhkəmlənməsinin başlanğıcı oldu.

XX əsrin əvvəllərində Çin yenə də yarım-müstəmləkə idi. Mancur sülaləsindən olan imperatorların qeyri-məhdud hakimiyyəti və xarici dövlətlərin müstəmləkə siyasəti ölkədə milli burjuaziyanın və kapitalizmin inkişafı yolunda başlıca maneə idi. Bu, xalq kütlələrinin narazılığına və üsyanlara səbəb oldu. Üsyanlar ölkənin əksər vilayətlərini əhatə etdi. Sun Yatsenin “*Birləşmiş ittifaq*” adlı gizli təşkilat yaratması üsyançıların bir-biri ilə əlaqəsinə imkan verdi və inqilab başladı. 1911-ci ildə qalib gələn üsyançılar ölkəni respublika elan etdilər. Sun Yatsen prezident seçildi. Lakin əcnəbi dövlətlərin və “Birləşmiş İttifaq”ın üzvlərinin təzyiqi ilə o, istefa verdi. Sun Yatsen Çin inqilabı qarşısında duran ən mühüm vəzifəni - monarxiyanın devrilməsi və respublikanın qurulması vəzifəsini yerinə yetirməyə nail oldu.

HİNDİSTAN

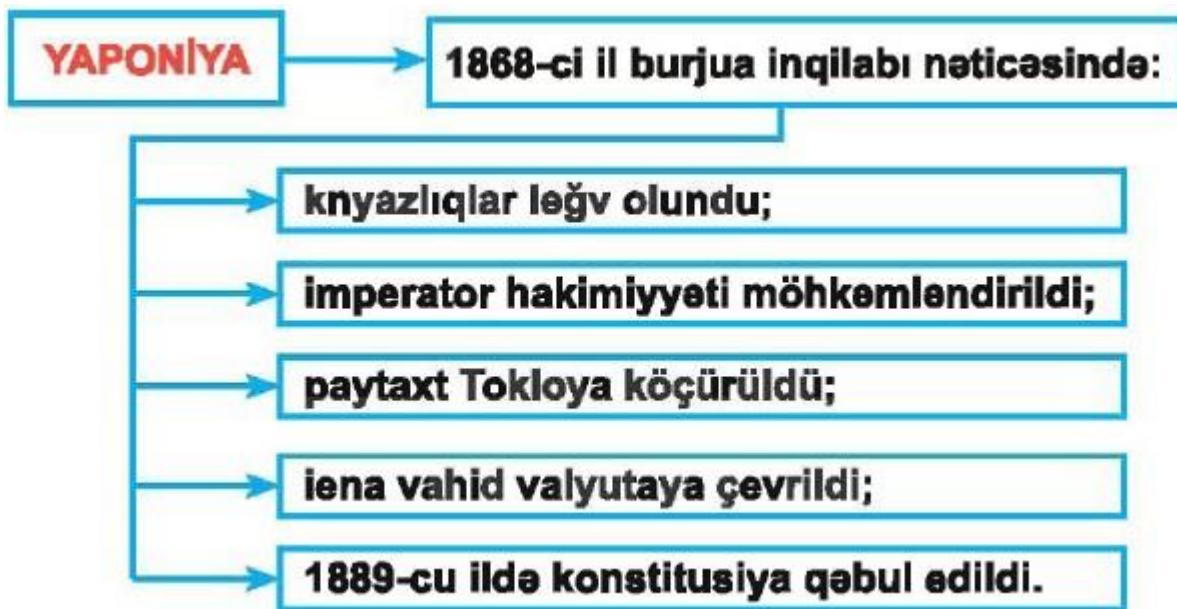
Hindistan. Böyük Britaniya Hindistanın işğalını Ost-Hind şirkəti vasitəsilə həyata keçirirdi, ingilis istismarının əsas formaları hind xalqı üzərinə qoyulan ağır vergilər, milli zülm, əhalidən orduda xidmət edənlərin ikincidərəcəli hərbi sayılması, Hindistana sənaye malları satmaq və xammal aparmaq idi. Böyük Britaniya parlamentinin qərarı ilə XIX əsrin 30-cu illərində Hindistanda şəkər qamışı və pambıq plantasiyaları salınmağa başlandı. 1849-cu ildə *Pəncabın tutulması ilə* ölkənin işğalı başa çatdırıldı. XIX əsrin ikinci yarısında Hindistanın xammal mənbəyinə çevrilməsi prosesi başa çatdı. Hindlilərin zorla xristianlaşdırılacağı haqqında xəbərlər ölkədə üsyanın başlanmasına səbəb oldu. Üsyan

1857-ci ilin mayında Mirut şəhərində ingilis ordusunda xidmət edən əsgərlərin (sipahilərin) çıxışı ilə başlandı. Üsyançılar Dehlini ələ keçirib Moğol sülaləsindən olan II Bahadır şahı hökmdar elan etdilər. Üsyan müstəmləkəçilər əleyhinə milli azadlıq hərəkatına çevrildi. Həm qurudan, həm də dənizdən hərbi qüvvələr yeridən ingilislər 1859-cu ildə üsyanı yatırdılar. Əhalinin nifrət hədəfinə çevrilmiş Ost-Hind şirkəti ləğv edildi. 1885-ci ildə *Ümumhindistan Mill Konqresi* yaradıldı. Konqres milli burjuaziyanın yuxarı dairələrini millətçi məmurları birləşdirdi. “Parçala, hökmranlıq et” prinsipindən istifadə edən ingilislər hindli fraksiyasını təmsil edən Tilakla müsəlmanların lideri Seyid Əhməd arasında ziddiyyətləri kəskinləşdirdilər.

YAPONİYA

Yaponiya. Yaponiya hakim dairələri XVIII əsrin ortalarında ölkəni “qapalı ölkə” elan etmək haqqında fərman verdi. Lakin Böyük Britaniya, Hollandiya və ABŞ Yaponiyayı Çinin vəziyyətinə salmaqla hədələyib, onu “qapalılıq” siyasətindən əl çəkməyə məcbur etdi. XIX əsrin ikinci yarısında Yaponiya özünü təcrid siyasətindən əl çəkməyə məcbur oldu.

Özünü “qapalı ölkə” elan etmənin nə olduğunu müəyyən edin. Bu siyasətin nəticələrini müəyyənləşdirin. Xalqın çıxışlarından qorxan feodallar “imperator hakimiyyətini bərpa etmək” şüarı altında hökuməti devirmək qərarına gəldilər. Mutsixito imperator taxtına çıxarıldı. Syoqun rejimi süqut etdi. 1868-ci ildə *Yaponiyada burjua inqilabı* baş verdi. 1889-cu ildə qəbul edilən ilk konstitusiyaya görə isə Yaponiya konstitusiyalı monarxiyaya çevrildi.

Daxili bazarın məhdudluğundan Yaponiyanın işğalçılıq meyilləri gücləndi, Uzaq Şərqdə nüfuz dairəsi uğrunda Rusiya ilə mübarizəyə başlandı. Rusiyanın Lyaodun yarımadasını icarəyə götürməsi və Şərqi Çin dəmiryolunu çəkməsi bu ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirdi. 1902-ci ildə bağlanmış İngiltərə-Yaponiya müqaviləsi Rusiya ilə müharibəyə hazırlığı gücləndirdi.

1904-cü ilin yanvarında Koreyanın Çemulpo limanındakı rus gəmilərinin yapon donanması tərəfindən batırılması ilə müharibə başlandı. Həmin ilin yayında Lyaoyan ətrafında Rusiya ordusu yaponlara məğlub oldu. Yapon ordusunun və donanmasının Port-Artur qalasını ələ keçirməsi və Susima dəniz vuruşmasında qalib gəlməsi müharibənin taleyini həll etdi. 1905-ci ilin avqustunda ABŞ-ın Portsmut şəhərində sülh müqaviləsi bağlandı. Rusiya Yaponiyanın Cənubi Mancuriya və Koreyada şəriksiz ağalığını tanıdı. Saxalinin cənub hissəsi Yaponiyaya verildi.

1910-cu ildə imzalanmış Yaponiya-Koreya müqaviləsinə əsasən, Koreya Yaponiyanın *protektoratına** çevrildi.

İRAN

Qacarlar İrani. (1796-1925) XIX əsrin əvvəllərində indiki İran, Əfqanıstan və Mərkəzi Asiyanın bir hissəsi Azərbaycan türk sülaləsi olan Qacarların hakimiyyəti altında idi. Qacarlar dövlətini qeyri-məhdud hakimiyyətə malik şah idarə edirdi. Ayrı-ayrı əyalətləri idarə edən xanların geniş səlahiyyətləri var idi. Rusiya, İngiltərə və Fransa arasında

Qacarlara məxsus əraziləri ələ keçirmək uğrunda mübarizə gedirdi. Rusiya daha çox hərbi gücünə və Qacarlara məxsus şimal-qərb xanlıqlarındakı separatçı xanlara güvənirdi. İngiltərə isə hərbi güc işlətmədən - siyasi və ticarət müqavilələri ilə Qacarların ərazisində öz nüfuzunu gücləndirirdi. Qacarlar dövləti Rusiya ilə müharibələrdə məğlub olaraq Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı ilə barışmalı oldu. Rusiya xeyli təzminat və güzəştli ticarət hüququ əldə etdi. Məhəmməd şahın Herata uğursuz yürüşündən istifadə edən İngiltərə Qacarlara qarşı güc tətbiq etmək hədəsi ilə öz tacirləri üçün imtiyazlar əldə etdi. Bu zaman yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Osmanlı ordusu Xuzistan vilayətinə daxil olaraq Xürrəmşəhri dağıtdı. 1843-cü ildə Rusiya və İngiltərənin vasitəçiliyi ilə Qacarlara Osmanlı dövləti arasında *Ərzurumsülhü* bağlandı. Sülhün şərtlərinə görə, Xürrəmabad şəhəri Qacarlara qaytarıldı, Süleymaniyyə şəhəri isə Osmanlı dövlətinə verildi. Azərbaycan valisi, vəliəhd Abbas Mirzə Yəzd, Kirman və Xorasandakı qiyamları yatıraraq həmin ərazilərdə Qacarların hakimiyyətini bərpa etdi. Abbas Mirzənin qəfil ölümü dövlətin möhkəmlənməsinə mane oldu. 1834-cü ildə taxta çıxan Məhəmməd Mirzə on dörd illik hakimiyyəti dövründə gah Rusiyaya, gah da İngiltərəyə meyil edirdi. Onun hakimiyyətinin sonlarına yaxın Seyid Əli Məhəmmədin başçılığı altında Babilər hərəkatı başladı. Seyid Əli Məhəmməd özünü “Allahla bəndələri arasında qapı” (ərəb dilində “bab” qapı deməkdir) adlandırırdı. 1848-ci ildə hakimiyyətə gələn Nəsrəddin şah babilərə qarşı mübarizəni gücləndirdi. Seyid Əli Məhəmməd həbs olunaraq Təbrizdə edam edildi. Nəsrəddin şah Təbrizdən “baş atabəy” adlandırılan Mirzə Tağı xam sədrəzəm vəzifəsinə dəvət etdi. Onun həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində Babilər hərəkatı yatırıldı.

Mirzə Tağı xanın təşəbbüsü ilə Cənubi Azərbaycanda teleqraf rabitəsi yaradıldı, ilk qəzet çap olundu və universitet açıldı. Manufakturalar təsis olundu və Qaradağda mis mədəninin istismarına başlanıldı. Mirzə Tağı xanın fəaliyyətindən narazı qalan din xadimləri onu gözdən salmağa başladılar. Buna görə o, vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı və edam edildi. 1896-cı ildə hakimiyyətə Müzəffərəddin şah gəldi. Elmə yüksək dəyər verən Müzəffərəddin şah Təbrizdə qəzet çapına icazə verdi. Ordunun təminatı yaxşılaşdırıldı. Azərbaycandakı aclığı aradan qaldırmaq məqsədilə Rusiyadan alınan taxıl ucuz qiymətə əhaliyə satıldığı üçün rəğbətlə qarşılandı.

1906-cı ilin sonunda Qacarlar dövlətində güclənən Məş- rutə (konstitusiyaya) hərəkatı nəticəsində Müzəffərəddin şah konstitusiyam qəbul etdi. Onun vəfatından sonra taxta çıxan oğlu Məhəmmədəli şah qanunun icrasına imkan vermədi. Bu, ölkədə Məşrutə hərəkatının genişlənməsinə təkan verdi. Azyaşlı oğlu Əhmədin xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkən Məhəmmədəli şah ölkədən qaçdı. XIX əsrin əvvəllərində İngiltərə və Rusiyanın nüfuz dairələrinə bölünən Qacarlar dövləti XX əsrin əvvəllərində gərgin bir dövr keçirirdi. Belə böyük dövlətlərin nüfuz dairəsində olan Qacarlar Əhməd şahın hakimiyyəti dövründə öz siyasi nüfuzunu daha da itirdi.

Mövzu 4. Birinci Dünya müharibəsi.

Versal – Vaşinqton sistemi

Birinci Dünya müharibəsinin başlanması (28 iyul, 1914)

XX əsrin əvvəllərində dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda Avropa dövlətlərinin iki hərbi-siyasi bloku arasında (Antanta və Üçlər İttifaqı) mübarizə Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. Bu ziddiyyətlərin başlıcası Almaniya ilə Böyük Britaniya arasında idi. Alman hərbi-siyasi dairələri Böyük Britaniya, Fransa və Rusiyanı zəiflətmək, onların müstəmləkələrinin bir hissəsini ələ keçirməklə yanaşı, yeni müstəmləkələr əldə etmək niyyətində idilər. Müttəfiqi Avstriya-Macaristan imperiyası isə Balkan yarımadasında öz nüfuzunu genişləndirməyə və yeni ərazilər işğal etməyə çalışırdı.

Böyük Britaniya müharibə yolu ilə Almaniyayı zəiflətmək, onun müstəmləkələrinin bir hissəsini ələ keçirmək, Osmanlı imperiyasını bölüşdürmək ümidində idi. Fransa itirilmiş Elzas və Lotaringiya vilayətlərini geri almaq və Reyn vilayətinin bir hissəsini ələ keçirmək istəyirdi. Rusiya isə Balkan yarımadasında, Bosfor və Dardanel boğazlarında öz hökmranlığını yaratmağa, həm də Almaniyayı iqtisadi cəhətdən zəiflətməyə çalışırdı.

1914-cü il iyunun 28-də Avstriya-Macaristan taxt-tacının vəliəhdi Frans Ferdinandın serb millətçisi tərəfindən öldürülməsi müharibənin başlanması üçün bəhanə oldu. Avstriya-Macaristan Serbiyaya ultimatum verib qatil Qavrila Prinsipin təslim edilməsini istədi. Rədd

cavabı aldığı üçün Serbiyaya müharibə elan etdi. Beləliklə, 1914-cü il iyulun 28-də Birinci Dünya müharibəsi başladı. Hərbi dairələrin hazırladığı planlar qısamüddətli hücum müharibəsinə əsaslanırdı. Almaniyanın tətbiq etdiyi Şliffen planı bir neçə həftədə fransızları məğlub etməyi, sonra rus ordusu ilə vuruşmağı nəzərdə tuturdu. 1914-cü ilin avqustunda bitərəf olan Belçikanın alman orduları tərəfindən işğal edilməsi Böyük Britaniyanın Almaniyaya müharibə elan etməsinə səbəb oldu.

1914-cü ilin sentyabrında Marna çayı sahilində ingilis-fransız qoşunları almanların hücumunun qarşısını alıb onu geri oturtdu. Almanlar tərəfindən bu hücumların qarşısı yalnız Ena çayı sahilində dayandırıldı. Beləliklə, Marna döyüşü “İldırımsürətli müharibə” planını boşa çıxardı. Almaniya Qərb və Şərq cəbhəsində müharibə aparmaq məcburiyyətində qaldı. Qumda müharibə əməliyyatlarının çətinləşməsi ilə əlaqədar olaraq hər iki tərəf yeni müttəfiqlər axtarmağa başladı. Şərq cəbhəsində almanlar tərəfindən Rusiya qoşunlarının hücumlarının qarşısı alındı. 1914-cü ilin avqustunda Tannenburq döyüşündə rus qoşunu məğlub edildi.

1914-cü ildə Yaponiyanın Antanta tərəfindən müharibəyə daxil olması əməliyyatların gedişinə güclü təsir göstərmədi. 1915-ci ildə Antanta üzvləri İtaliyaya bir sıra ərazilər vəd edərək onu öz tərəflərindən müharibəyə cəlb etdilər. Həmin ildə Bolqarıstan isə Almaniya və onun müttəfiqləri tərəfindən müharibəyə qoşuldu.

Osmanlı imperiyası müharibənin əvvəlində bitərəf qaldı. Bu dövlətdən sığınacaq alan iki alman hərbi gəmisinin Rusiyanın liman və gəmilərinə atəş açması nəticəsində Rusiya 1914-cü ilin oktyabrında Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Sonra Fransa və Böyük Britaniya da Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdi. Alman və Osmanlı hərbi komandanlığı 1914-cü ilin dekabrında Rusiyaya qarşı qəti hücum etməyi qərara aldı. Lakin Qafqaz cəbhəsindəki Osmanlı qoşunu qış əməliyyatı üçün zəruri təchizata malik deyildi. Ona görə də 1914-cü ilin dekabrı – 1915-ci ilin yanvarında həyata keçirilən Sarıqamış əməliyyatı Osmanlı dövləti üçün fəlakətlə nəticələndi.

Çanaqqala döyüşü

İngiltərə və Fransa Rusiyaya yardım etmək üçün Çanaqqala boğazını ələ keçirmək planı hazırladı. Bu plana əsasən, İstanbul işğal olunmalı, Osmanlılar təslim olmağa məcbur edilməli idi. Nəticədə Rusiyaya hərbi və iqtisadi yardım mümkün olacaqdı.

1915-ci ilin fevralında başlayan dəniz döyüşlərində yenilən Fransa, İngiltərə və onun dominionları – Avstraliya və Yeni Zelandiya qüvvələri həmin ilin sonuna qədər də davam edən quru əməliyyatlarında da məğlub oldular. Dünyanın güclü iki dövlətinin: İngiltərə və Fransanın yüksək təchizatlı orduları üzərində türk qoşunlarının qələbəsinin səbəblərindən biri onların vətəninə müdafiə etməsi idi. 1916-cı ilin yanvarında Antanta qüvvələrinin geri çəkilməsi ilə başa çatan Çanaqqala döyüşləri türk xalqına Mustafa Kamal kimi dahi sərkərdə qazandırdı.

Çanaqqalada Türk dünyasının hər yerindən, o cümlədən Şimali və Cənubi Azərbaycandan könüllü olaraq köməyə gəlmiş, bu torpaqlarda şəhid olmuş həmvətənlərimizin də məzarları var. Bu, türk xalqlarının dar gündə bir-birinə kömək etdiyini bir daha sübut edir.

Qondarma “soyqırım”

Antanta dövlətləri tərəfindən silahlandırılaraq təhrik edilən erməni terrorçu dəstələri 1915-ci il aprelin ortalarında Vanda qiyam qaldıraraq dinc türk və müsəlman əhalini kütləvi şəkildə qətl etməyə başladılar. Bir qədər sonra ermənilər bütün Şərqi Anadoluda dinc əhaliyə qarşı terror həyata keçirdilər. Həmçinin Antanta ölkələrinin xeyrinə casusluq fəaliyyətlərini də artırdılar. Ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırımının hədəfi yalnız müsəlman əhali deyildi. Bölgədə yaşayan yunanlar və yəhudilər də erməni terroruna məruz qalırdılar. Buna cavab olaraq Osmanlı dövləti əvvəlcə erməni dini-siyasi rəhbərlərindən qətl və qarətləri dayandırmağı tələb etdi. Lakin ermənilərin qırğınları davam etdirməsi 1915-ci il aprelin 24-də Osmanlı dövlətinin bu işdə günahı olanların həbs edilməsi haqqında əmr verməsi ilə nəticələndi. Ermənilərin hər il “soyqırımı günü” kimi qeyd etdikləri tarix, əslində, erməni quldur dəstələrinin başçılarının həbs edildiyi gündür. Mayda isə cəbhə bölgəsində yaşayan ermənilərin müvəqqəti köçürülməsi haqqında qanun qəbul edildi. İkinci Dünya müharibəsi dövründə ABŞ hökuməti bu qanundan daha sərtini yaponlara qarşı həyata keçirmişdi.

Qafqaz cəbhəsindəki Rusiya komandanları erməni dəstələrinin müsəlman əhaliyə qarşı vəhşicəsinə qırğınlar törətdiyini, cinsindən, yaşından asılı olmayaraq, hər kəsin öldürüldüyünü etiraf etmişdilər. Bu vəhşiliklər hələ köçürülmə haqqında qanundan əvvəl sistemli şəkildə həyata keçirilirdi.

İngiltərə donanması tərəfindən blokadaya alınan Almaniya iqtisadi cəhətdən böyük zərər gördü. Blokadaya cavab olaraq alman sualtı qayıqları düşmən dövlətlərin hərbi və mülki gəmilərini batırmağa başladılar. 1917-ci ildə Almaniya sualtı döyüşləri gücləndirdi. Bununla o, İngiltərənin təslim olacağını düşünürdü. Lakin ticari mənafeyi zərər görənlər və vətəndaşları öldürülən ABŞ bitərəflikdən imtina edərək Almaniya müharibə elanı etdi. ABŞ-ın müharibəyə daxil olması onun gedişinə həlledici təsir göstərdi.

Müharibə Rusiyanın siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətini ağırlaşdırdı. Bu isə 1917-ci ilin fevralında ölkədə inqilabın baş verməsinə səbəb oldu. Rus əsgərləri kütləvi şəkildə cəbhədən qaçır, fərariyyət edirdilər. 1917-ci ilin oktyabrında çevriliş edərək hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər Almaniya və onun müttəfiqləri ilə *Brest-Litovsk sülh müqaviləsi (3 mart 1918-ci il)* imzaladılar. İki cəbhədə müharibə aparmaqdan xilas olan Almaniya qüvvələrinin böyük hissəsini qərb cəbhəsinə cəmləşdirdi.

Alman komandanlığı müharibədə qalib gəlmək üçün amerikalıların gəlişindən əvvəl məsələni həll etməyə son ümid kimi baxırdı. Ona görə də alman qoşunu 1918-ci ilin əvvəllərindən etibarən hücumla başladı. Yeni silahlar, xüsusilə də təyyarə və tanklarla əməliyyatlar keçirildi. İngiltərə ilə Fransa tank və təyyarə istehsalında Almaniya qoşunundan çox irəlində idi. 1917-ci ildə müharibənin nəticəsini soruşduqda Fransa komandanı Peten: “Tankları və amerikalıları gözləyirəm”, – demişdi.

Almaniya və onun müttəfiqləri 1918-ci ildə hərbi-texniki, iqtisadi baxımdan geri qaldığı, əlavə qüvvələri olmadığı üçün məğlub edildilər. Blokadalar nəticəsində onların iqtisadiyyatı zəifləmiş, ordu təminatı pisləşmişdi. 1918-ci ilin sentyabrında Bolqarıstan, oktyabrda Osmanlı imperiyası, noyabrın 3-də Avstriya-Macaristan təslim oldu. 11 noyabrda Almaniya Kompyen meşəsində təslim olmaq haqqında müqavilə imzaladı. Beləliklə, Avropa tarixi üçün fəlakətli nəticələnən müharibə başa çatdı. 10 milyona yaxın əsgər öldü. Avropanın sosial və iqtisadi həyatı böyük zərər gördü. Dünya iqtisadiyyatı və siyasətində Avropanın üstünlüyü zəifləməyə başladı.

Müharibə Dördlül İttifaqının məğlubiyyəti ilə qurtardı. Antantanın həm canlı qüvvə, həm də maddi cəhətdən üstün olması müharibənin taleyini həll etdi. Müharibənin gedişində Almaniya, Avstriya-Macaristan, Osmanlı və Rusiya imperiyaları dağıldı və yeni müstəqil dövlətlər yarandı.

Versal sistemi

Birinci Dünya müharibəsi fəlakətlə nəticələndi. Milyonlarla insan həlak oldu və yaralandı. Dünyanın siyasi və sosial-iqtisadi inkişafında böyük dəyişikliklər baş verdi. Dörd böyük imperiya dağıldı. Müharibədən sonra qısamüddətli sabitlik yaransa da, sonralar yeni ziddiyyətlər və münaqişələr meydana gəldi.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra dövlətlərarası münasibətləri qaydaya salmaq üçün 1919-cu ilin yanvarında Parisdə sülh konfransı təşkil olundu. Konfrans öz işini iyunun sonlarına kimi davam etdirdi. Burada aparıcı rol "Böyük üçlük"- ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa oynayırdı. Məğlub ölkələr və Sovet Rusiyası konfransa dəvət olunmamışdı. Konfransda məqsəd Almaniya və digər məğlub dövlətlərlə sülh müqavilələrini hazırlamaq idi. Müqavilələrin əsasını V.Vil-sonun kongresə təqdim etdiyi "14 maddə"dən ibarət "dünyanın ədalətli surətdə yenidən qurulması prinsipləri" təşkil edirdi. 1919-cu il iyunun 28-də Parisin Versal sarayında Almaniya ilə sülh müqaviləsi imzalandı.

Versal sistemine daxil olan müqavilələr

Paris (1919-cu il, iyun) – Almaniya müharibəni törətməkdə təqsirkar olduğunu və onun nəticələri üçün müttəfiqləri ilə birgə məsuliyyət daşdığını etiraf etdi. Ona daimi ordu saxlamaq qadağan edildi. Baş qərargah buraxıldı. Almaniya Reyn zonasını silahsızlaşdırmağı öhdəsinə götürdü. Elzas və Lotaringiya Fransaya qaytarıldı. 15 il müddətinə Millətlər Cəmiyyətinin idarəçiliyinə keçən Saar daş kömür hövzəsi Fransaya güzəştə gedildi.

Trianon (1919-cu il, noyabr) – Avstriya-Macaristan imperiyasının dağılması təsbit olundu; Macarıstan bir sıra ərazilərini Rumıniya, Serb–Xorvat–Sloven krallığı, Çexoslovakiya və Avstriyaya güzəştə getdi.

Sen-Jermen (1919-cu il, sentyabr) – Avstriya-Macaristan imperiyasının dağılması və yeni dövlətlərin (Macarıstan, Çexoslovakiya və Serb–Xorvat–Sloven krallığı) yaradılması rəsmiləşdirildi.

Neyi (1919-cu il, noyabr) – Rumıniya və Serb–Xorvat–Sloven krallığı xeyrinə güzəşt edildi; Bolqarıstan öz silahlı qüvvələrini 20 minə kimi azaltmalı və ağır təzminat ödəməli idi; Bolqarıstan Egey dənizinə çıxışdan məhrum edilirdi.

Sevr (1920-ci il, avqust) – Osmanlı bir çox müstəmləkə ərazilərindən məhrum oldu. Ərazisinin 4/5 hissəsini itirdi. Anadolunun şərqində qondarma "Ermənistan" və "Kürdüstan" dövlətlərinin yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Ərazisindəki alman müklərinin Yaponiyaya verilməsindən narazı olan Çin müqaviləni imzalamadı. Millətlər Cəmiyyətinə daxil olmadığı üçün ABŞ senatı müqaviləni təsdiq etmədi. Versal müqaviləsi digər məğlub dövlətlərlə imzalanan müqavilələrlə tamamlandı. Avstriya ilə 1919-cu ildə Sen Jermen, Bolqarıstanla Neyi, 1920-ci ildə Macarıstanla Trianon müqavilələri imzalandı. Bu müqavilələrə görə, onlar ərazilərinin bir hissəsini qonşu dövlətlərə verməli, Almaniya kimi hərbi qüvvələrini məhdudlaşdırmalı və təzminat ödəməli idilər.

Vaşinqton konfransı

Versal sistemini “tamamlamaq” məqsədilə 1921-ci ilin sonu-1922-ci ilin əvvəllərində Vaşinqton konfransı çağırıldı. Konfransda bağlanmış əvvəlki müqavilələrə yenidən baxıldı və bir sıra qərarlar qəbul olundu. Birləşmiş Ştatlar dörd dövlətin - ABŞ, İngiltərə, Fransa və Yaponiyanın Sakit okean müklərinin birgə qorunması haqqında müqavilə bağlanmasına nail oldu. Çinə ABŞ-ın “açıq qapı” prinsipi tətbiq olundu. Yaponiyanın Şandun yarımadasını Çinə qaytarması məsələsi də konfransda müzakirə olundu. *Paris* və *Vaşinqton konfranslarının* qərarları Versal-Vaşinqton sisteminin əsasını təşkil etdi. Onun yaradılması müharibədən sonrakı gərginliyin azaldılmasına imkan versə də, bütün ziddiyyətləri həll etmədi. Çünki bu sistemin özünün müəyyən çətinlikləri və ziddiyyətləri var idi. Ziddiyyətlər, əsasən, onu yaradanların ədalətli olmamasından irəli gəlirdi.

ABŞ Versal sistemə bitərəf münasibət göstərərək, onun qərarlarını təsdiq etmədi. Onun Millətlər Cəmiyyətində iştirak etməkdən imtina etməsi bu sistemin əsasın zəifləməsinə səbəb oldu. Bütün bunlara baxmayaraq, Versal-Vaşinqton sistemi dünyanın beynəlxalq hüquq normaları əsasında inkişafı üçün müəyyən zəmin yaratdı.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra iqtisadi münasibətləri bərpa etmək üçün ilk cəhd Rusiya və Almaniyanın da iştirak etdiyi *Genuya konfransının* (1922-ci il, aprel-may) çağırılması oldu. Konfransda Rusiya nümayəndə heyətinin tərkibində N.Nərimanov da iştirak edirdi. Konfransın gedişində Rusiya Almaniya ilə saziş imzaladı. Bu onların iqtisadi blokadadan çıxmaq yolunda atdığı ilk addım oldu. 1925-ci il *Lokarno konfransında* Almaniya, Belçika, Fransa, Böyük Britaniya və İtaliya arasında təminat müqaviləsi imzalandı. Buna *Reyn Təminat Paktı* da deyilir.

Bununla da, Böyük Britaniya və Fransa dolayı yolla Versal sülh müqaviləsinin ədalətsiz olduğunu etiraf etdi. Beynəlxalq siyasi şəraitin yumşaldılmasında Fransanın Xarici İşlər naziri A.Brian və ABŞ-ın dövlət katibi F.Kelloq tərəfindən 1928-ci ilin avqustunda irəli sürülmüş, 48 dövlətin qoşulduğu Brian-Kelloq paktı müəyyən rol oynadı. Pakta imza atan tərəflər müharibələrdən imtina etməyi, bütün münaqişələri və mübahisəli məsələləri dinc yolla həll etməyi öhdələrinə götürdülər. Bir il sonra SSRİ də bu pakta qoşuldu. 20-ci illərdən ABŞ beynəlxalq münasibətlərdə təcridçilik siyasəti yeridirdi. Məhz bu xətt dünya siyasətində Böyük Britaniya və Fransanı aparıcı etdi. Lakin müharibədə zəif düşmüş həmin dövlətlər bu vəzifəni axıra qədər yerinə yetirmək iqtidarında olmadı.

Mövzu 5. ABŞ, Avropa ölkələri və SSRİ 1918-1945-ci illərdə

Böyük Britaniya

Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ Birinci Dünya müharibəsindən qalib çıxmış ölkələr idi. Müharibənin onların xeyrinə həll olunması bu dövlətlərin maraqlarına uyğun sülh şərtlərinin bağlanması ilə nəticələndi. Buna baxmayaraq, bəzi məsələlərdə bu dövlətlərin maraqları da yarımçıq qaldı.

Böyük Britaniya müharibə illərində milli sərvətinin üçdə bir hissəsini itirmişdi. 1924-cü ildə seçkilərdə qalib gələn leyboristlər, Ramsey Makdonald başda olmaqla, birinci Leyborist hökumətini təşkil etdilər. Yeni hökumət fəhlələr üçün evlər tikməyə, işsizliyə görə sığorta sistemini yaxşılaşdırmağa başlasa da, verdiyi bir çox vədləri yerinə yetirə bilmədi. Bu da fəhlələr arasında narazılıq yaratdı. Buna görə də oktyabr seçkilərində mühafizəkarlar yeni hökumət təşkil etdilər. Sosial-iqtisadi və siyasi sabitlik dövrü olmasına baxmayaraq, Böyük Britaniyanın kömürçixarma sənayesi dərin böhran keçirirdi. Bu bütün ölkədə şaxtaçıların ümumi tətlinə səbəb oldu. Hökumətin ümumi tətilləri və nümayişləri qadağan etməsi mühafizəkarlar hökumətinin süqutuna gətirib çıxardı. 1929-cu il seçkilərində mühafizəkarlar leyboristlərə məğlub oldular. Onlar dünyanı bürüyən iqtisadi böhranın nəticələrini yumşaltmaq məqsədilə işsizliyə görə sığortanı genişləndirdilər, işçi qüvvəsini

sənaye müəssisələrinə yönəltmək üçün tədbirlər gördülər. Lakin buna baxmayaraq, hökumətin fəaliyyətindən narazılığın artması leyboristlərin istefa verməsinə gətirib çıxardı. 1931-ci ildə Böyük Britaniyada leyboristlərin, liberalların və mühafizəkarların iştirak etdikləri Milli hökumət quruldu. Yeni hökumət ölkədə iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinin qarşısını almağa çalışdı. Bu məqsədlə bank kreditlərinin faizlərini azaltdı, kənd təsərrüfatına vəsait qoyuluşunu artırdı.

30-cu illərin ikinci yarısında hakimiyyətdə olmuş N.Çemberlenin başçılıq etdiyi hökumət Böyük Britaniya tarixində uğursuz hökumət hesab edilir. Onun dövründə Avropada faşizmi “sakitləşdirmək” məqsədilə imzalanan *Münhen sövdələşməsi* (1938-ci ilin sentyabrı) Böyük Britaniya xarici siyasətində ən uğursuz addımlardan biri idi.

Fransa

Ərazisində hərbi əməliyyatların getməsi ilə əlaqədar ölkənin şimal-şərqində yerləşən və iqtisadi cəhətdən daha yaxşı inkişaf etmiş 10 departament viran qoyulmuşdu. Əmək qabiliyyətli əhalinin sayı azalmışdı. Fransa müharibədə milli sərvətinin 1/4-ni itirmişdi. Hərbi əməliyyatlar başlamamışdan əvvəl dünyanın əsas kreditor ölkələrindən olan Fransanın müharibədən sonra müttəfiqlərinə xeyli borcu var idi. Rusiya, Osmanlı və Avstriya-Macaristan imperiyalarında baş vermiş inqilablar nəticəsində onun xaricdə kapital qoyuluşu xeyli azalmışdı. Müharibə illərində sənayesini texnoloji cəhətdən yenidən quran Fransa dünyanın aparıcı sənaye ölkələrindən biri oldu. Hərbi cəhətdən ən qüdrətli dövlətlərdən birinə çevrilməsi beynəlxalq aləmdə ona aparıcı mövqe qazandırdı. Müstəmləkə mülklərinin genişləndirilməsi, Elzas və Lotaringiyanın geri qaytarılması, Almaniyanın Saar daş kömür mədənlərindən yararlanması, genişmiqyaslı bərpa işlərinin aparılması iqtisadiyyatın inkişafına güclü təkan verdi.

Parlament seçkilərində bir sıra siyasi qüvvələri birləşdirən Milli blok qalib gəldi. *Milli blok* hökumətləri ölkədə müharibədən sonra başlamış iqtisadi böhranın qarşısını almağa çalışırdı. İqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində dövlətin rolunun azaldılması xəttinə üstünlük verən hökumətlər mülayim vergi siyasəti tətbiq edirdilər. Artan büdcə kəsirini aradan qaldırmağa çalışan Milli blok hökumətinin Rusiyadan borcları geri almaq səyi uğursuz nəticələndi.

Ağır iqtisadi vəziyyətdə olan Almaniyanın təzminatın verilməsini təxirə salmaq cəhdlərinə cavab olaraq 1923-cü ilin yanvarında Fransa və Belçika qoşunlarının Rur sənaye

bölgəsini işğal etməsi Fransanın daxilində siyasi böhranın yaranmasına və müttəfiqləri ilə münasibətin gərginləşməsinə səbəb oldu. 1924-cü ildə keçirilən parlament seçkilərində Sol blok qalib gəldi. Eduard Errionun başçılıq etdiyi hökumətin söyləri nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı inkişaf sürətinə görə yalnız ABŞ iqtisadiyyatından geri qalırdı. Bu meyil 1920-ci illərin sonlarına kimi davam etdi. Lakin 1930-cu ilin payızında Fransada dünya iqtisadi böhranının ağır təsiri özünü göstərdi.

Siyasi qeyri-sabitlik ölkədə faşist təşkilatlarının fəallaşmasına səbəb oldu. Fransanın faşist təşkilatlarının əsas məqsədi ölkədə parlament quruluşunu ləğv edərək öz diktaturalarını qurmaq idi. 1934-cü ilin fevralında Parisdə faşistlərin qiyamı uğursuzluqla nəticələndi.

Faşizm təhlükəsinə qarşı mübarizə məqsədilə sosialistlər, kommunistlər və radikallar 1935-ci ildə Xalq Cəbhəsini yaratdılar. 1936-cı ilin aprelində keçirilən parlament seçkilərində Xalq Cəbhəsi bloku qalib gəldi. İki ilə qədər fəaliyyət göstərən Xalq Cəbhəsi hökumətləri geniş sosial islahatlar keçirdi, dövlətin iqtisadi və sosial münasibətlərdə tənzimləyici rolu artırıldı, faşist təşkilatları qadağan edildi, vergi və təhsil sistemində islahatlar aparıldı və s. Hökumət fəhlələr və sahibkarlar arasında münasibətləri tənzimləyən sazişin imzalanmasına nail oldu. Lakin buna baxmayaraq, iri kapital nümayəndələri Xalq Cəbhəsi hakimiyyətinə etibar etmədilər və buna görə kapitalın ölkədən çıxarılma miqyası xeyli artdı. Bu isə iqtisadi vəziyyətə mənfi təsir göstərdi. Faşist təşkilatları qadağan edilsələr də, onlar başqa adlarla yenə də fəaliyyət göstərməkdə davam edirdilər. Xalq Cəbhəsi blokunda ölkənin daxili və xarici siyasəti ilə bağlı partiyalar arasında kəskinləşən ideoloji fikir ayrılıqları onun dağılmasına səbəb oldu. Radikallar partiyası üzvlərindən təşkil olunan yeni hökumət Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti dövründə qəbul olunmuş bir sıra qanun və qərarları ləğv etdi.

Almaniya

1918-ci il noyabrın əvvəllərində Kil şəhərində hərbi dənizçilərin üsyanı ilə başlayan burjua-demokratik inqilabı monarxiyanın devrilməsi və Almaniya ilk dəfə respublikanın elan olunması ilə nəticələndi. 1919-cu ildə qəbul edilmiş *Konstitusiyanın* birinci maddəsinə görə Almaniya imperiyası respublika elan olundu və siyasi hakimiyyətin mənbəyinin xalq olduğu bildirildi. Prezidentli-parlamentli respublika quruluşu və federativ inzibati-idarəetmə sistemi təsbit olundu, demokratik hüquq və azadlıqlar bəyan edildi.

Respublikanın qanunverici orqanı reyxstaq (imperiya şurası), dövlət başçısı imperiya prezidenti, hökumət başçısı reyxskansler adlandırıldı.

Müharibədən sonra ölkə iqtisadiyyatı ağır vəziyyətdə idi. Sənaye istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyənin yarısından azını təşkil edirdi. Müharibə xərcləri ölkənin maliyyə sistemini sarsıtmışdı. Versal müqaviləsi ilə Almaniya mühüm sənaye mərkəzlərindən və xammal mənbələrindən məhrum oldu, əhalisinin 10%-ni itirdi, qalib dövlətlərə böyük məbləğdə təminat verməyə məcbur edildi. Rur böhranı dövründə Almaniya daş kömür hasilatının, çuqun və polad əridilməsinin əksər hissəsindən məhrum olmuşdu. İşğalçılara qarşı passiv müqavimət hərəkatı (işğalçı qüvvələrin göstərişlərinə tabe olmamaq, kütləvi itaətsizlik) genişlənməmişdi.

1919-cu ildə Nasist partiyasının yaranması və sonralar hakimiyyətə gəlməsi Almaniyanın bu dövr tarixinin ən faciəli hadisələrindəndir. Almaniya *Nasist partiyasının** başlıca şüarları “millət, güclü dövlət, güclü Furer (rəhbər)” idi. Partiyanın görkəmli lideri Adolf Hitler idi. 1923-cü ildə nasistlərin qiyamı uğursuz oldu. A.Hitler 5 il həbsə məhkum edildi. O, 7 ay həbsdə qaldı. Həbsdə olarkən “*Mənim mübarizəm*” (“*Mein Kampf*”) kitabını yazdı.

1924–1929-cu illər Veymar respublikasının “qızıl dövrü” hesab olunurdu. Xarici kapitalın yardımı ilə bərpa olunan ölkə iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edirdi. Ölkədə siyasi sabitlik hökm sürürdü. Lakin dünya iqtisadi böhranı nəticəsində sənaye istehsalı kəskin azaldı, işsizlərin sayı artdı. Hökumətin böhranla mübarizədə acizliyindən istifadə edən nasional-sosialistlər və kommunistlər geniş təbliğat kampaniyası apararaq tərəfdarlarının sayını artırmışdılar.

1932-ci il seçkilərində Almaniya iqtisadi böhranın yaratdığı çətinliklərdən istifadə edən nasistlər müxtəlif vədlərlə qalib gəldilər. Prezident P.Hindenburq Adolf Hitleri *reyxskans-ler** təyin etdi. Hitler ölkədə demokratik azadlıqları ləğv etməyə və siyasi rəqiblərinə qarşı açıq terrora başladı. Veymar konstitusiyasının müəyyənləşdirdiyi demokratik azadlıqlar ləğv edildi. Nasist partiyası istisna olmaqla, bütün siyasi partiyalar qadağan edildi. *Gizli polis (Gestapo)* yaradıldı. 1933-cü ilin payızında Almaniya Millətlər Cəmiyyətindən çıxdı. 1934-cü ilin avqustunda Hindenburqun ölümündən sonra bütün hakimiyyət Hitlerin əlində cəmləşdi. Ölkədə *avtoritar* faşist diktaturası yaradıldı. Hitler Versal müqaviləsinin bütün hərbi maddələrini ləğv etdi, alman ordusunun sayını artırdı və

bütün silah növlərinin istehsalını bərpa etdi. Beləliklə, Almaniya Avropada müharibə ocağına çevrildi.

Rəy sorğusu əsasında Saar vilayəti Almaniyaya qaytarıldı. Hərbi mükəlləfiyyət və Baş qərargah bərpa edildi. Hərbi-hava, sualtı donanma yaradılmasına başlandı. Beləliklə, Almaniya Avropada ən güclü hərbi-sənaye kompleksinə və hərbi texnika ilə silahlanmış orduya malik oldu.

Almaniyanın hərbsizləşdirilmiş Reyn zonasına öz ordusunu yeritməsi ilə Versal sistemi iflasa uğradı. 1936-cı ilin payızında Almaniya-İtaliya ittifaqı yaradıldı. Bu zaman Almaniya və Yaponiya arasında *Antikomintern paktı* imzalandı. Az sonra İtaliya da həmin pakta qoşuldu.

Hitlerin vətəni hesab etdiyi Avstriyanı dinc yolla Almaniyaya birləşdirməsi təcavüzkar siyasətin genişlənməsinə səbəb oldu. İri dövlətlərin bu təcavüzə göz yumaraq 1938-ci ilin payızında Münhen “sövdələşməsi”ni imzalaması Avropada müharibə ocağının alovlanmasına şərait yaratdı. 1940-cı ilin sentyabrında dünyanı bölüşdürmək məqsədi güdən Almaniya-İtaliya-Yaponiya üçlük paktı imzaladı. Sonralar bu pakta Hitlerin tərəfdaşları hesab olunan Macarıstan, Bolqarıstan, Finlandiya, Rumıniya və Danimarka da qoşuldu.

İtaliya

Dünya müharibəsindən “qaliblər sırasında məğlub dövlət” kimi çıxmış İtaliyanın əhalisinin bütün təbəqələri arasında müharibədən əldə edilən cüzi faydalara görə məyusluq və bədbinlik hissi var idi. Ölkədə mürəkkəb siyasi böhran vəziyyəti hökm sürürdü. Katolik kilsəsi ilə dövlət arasında gərgin münasibətlər mövcud idi. Hakim dairələr sosial etiraz hərəkətlərinə qarşı mübarizədə faşist təşkilatlarının qüvvələrindən istifadə edirdilər.

Faşistlərin rəhbəri Benito Mussolininin əmri ilə onun on minlərlə tərəfdarı 1922-ci ildə Romaya daxil oldu. Kral Mussolinini hökumətin başçısı təyin etdi. Müxalif qüvvələrin daxilində güclənməkdə olan çəkişmələr İtaliyada liberal dövlətin ləğvi, avtoritarizm və totalitarizm cəhətlərini özündə əks etdirən faşist diktaturasının bərqərar olması üçün əlverişli şərait yaradırdı.

1925-ci ildə parlament Mussoliniyə diktator səlahiyyətləri verdi. Mussolini ilə Roma Papası arasında Lateran sarayında imzalanmış *konkordatla* Vatikan dövləti yaradıldı. 1929-

cu ildən hökumət Papaya Roma şəhərinə iddiasından imtina etdiyi üçün iri məbləğdə kompensasiya ödəməli idi. Papa Mussolininin siyasətini müdafiə edirdi.

1927-ci ildə qəbul olunmuş qanunla İtaliyada “*korporativ dövlət*”in yaradılacağı bəyan edildi. Ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələri üzrə sahibkarları, həmkarlar ittifaqlarını və bütün zəhmətkeşləri birləşdirən korporasiyalar yaradıldı, 8 saatlıq iş günü və 40 saatlıq iş həftəsi tətbiq edildi. Mussolini İtaliyanın iqtisadi müstəqilliyini və özünü təmin etməsini nəzərdə tutan *avtarkiya siyasətini* yürüdü. İqtisadiyyatın texniki və struktur cəhətdən yenidən qurulması, dövlətin sosial-iqtisadi proseslərə müdaxiləsi nəticəsində iqtisadi inkişaf sürətlənsə də, İtaliya Avropanın qabaqcıl ölkələrindən geridə qalırdı. Həbəşistanın işğalından sonra – 1936-cı ilin mayında Mussolini İtaliyanın imperiyaya çevrildiyini bəyan etdi.

ABŞ

Birinci Dünya müharibəsinin qalib dövlətlərindən biri də Amerika Birləşmiş Ştatları idi. Müharibə onun üçün “böyük biznes” işi olmuşdu. ABŞ kapital idxal edən ölkədən onu ixrac edən ölkəyə çevrilmişdi. O, dünya qızıl ehtiyatının üçdə birini öz əlində cəmləşdirmişdi.

1920-ci il prezident seçkilərində respublikaçı U.Hardinq qalib gəldi. Onun hakimiyyəti sabitlik dövrünə təsadüf edir. Ölkədə səmərəli iş üsulları tətbiq edildi. Fordun zavodlarında tətbiq olunan konveyer üsulu daha da genişləndi. U.Hardinq 1923-cü ildə vəfat etdi. Respublikaçı Kalvin Kulic prezident seçildi. Onun “*Amerikanın işi biznesdir*” şüarı iqtisadi inkişafa güclü təkan verdi. Prezident Kulicin dövründə görülən ciddi tədbirlərdən biri mühacirət (immiqrasiya) qanunlarında dəyişiklik edilməsi oldu. Cənubi və Şərqi Avropadan mühacirət məhdudlaşdırıldı, Yaponiyadan isə qadağan olundu. Bununla da ABŞ-a azad mühacir axınının qarşısı alındı.

Növbəti seçkilərdə də respublikaçılar qalib gəldi. ABŞ iqtisadi böhran dövrünə (1929-1933) qədəm qoydu. İqtisadi böhran bütün dünyanı əhatə etdiyi üçün Böyük böhran adlanırdı. Hökumət böhrandan çıxmağın yolunu axtarırdı. İqtisadçı C.Keyns böhrandan çıxmağın yolunu dövlətin tənzim-edici tədbirlər həyata keçirməsində görürdü.

1932-ci il seçkilərində demokrat Franklin Ruzvelt prezident seçildi. O, ölkəni böhrandan çıxarmaq üçün “*Yeni xətt*” siyasətini irəli sürdü. Konqres “Yeni xətt” siyasətini qəbul etdi.

Bu siyasətin əsas xəttini cəmiyyətdə, iqtisadi fəaliyyətin və sosial proseslərin bütün sahələrində dövlətin tənziomedici rolunu artırmaq təşkil edirdi.

Bu sahədə ilk addım bank sistemi üzərində dövlətin nəzarətinin güclənməsi oldu. Sənayeni qaydaya salmaq üçün Milli Bərpa İdarəsi yaradılması barədə qanun qəbul edildi. Kənd təsərrüfatı sahəsində qəbul edilmiş qanunda əkin sahələrinin və mal-qaranın sayını azaltmaq, dövlət tərəfindən məhsulların satın alınması yolu ilə kənd təsərrüfatı məhsulları artıqlığına son qoymaq nəzərdə tutulurdu. Sənayedə əmək münasibətlərini tənzim etmək üçün Vaqner qanunu verildi. “*Sosial təminat haqqında qanun*”la ABŞ tarixində ilk dəfə olaraq dövlət pensiya və müavinət sistemi həyata keçirildi.

Ruzveltin həyata keçirdiyi “Yeni xətt” siyasətinin əsas mahiyyətini dövlətin işə qarışması yolu ilə kapitalizmin əsaslarını möhkəmləndirmək və sosial islahatlar aparmaq təşkil edirdi. Yeni xəttin həyata keçirilməsi nəticəsində ABŞ iqtisadiyyatı böhrandan əvvəlki səviyyəyə çatdı. Ruzvelt tərəfindən ABŞ-da həyata keçirilən özünütənzimləmə siyasəti kapitalizm tarixində yeni mərhələnin başladığından xəbər verirdi. F.Ruzvelt xarici siyasətdə bitərəf mövqə tuturdu. Konqresin qəbul etdiyi “Bitərəflik haqqında qanun”a görə, ABŞ münaqişə iştirakçılarında silah və hərbi sursat satmaqdan rəsmən imtina edirdi. Bu qanunun çatışmayan cəhəti ondan ibarət idi ki, qanunda təcavüzkarla təcavüzə məruz qalan ölkəyə fərq qoyulmurdu.

RUSİYA- SSRİ

1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra Rusiyada vətəndaş müharibəsi başladı. Müharibə hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklərlə (qırmızılarla) devrilmiş qüvvələr - ağlar arasında idi. Sovet rejiminə qarşı müqavimət hərəkəti ölkəni bürüdü. Narazı qüvvələrə bolşeviklər qırmızı terrorla cavab verdilər. Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.İ.Leninin göstərişi ilə çar II Nikolay bütün ailə üzvləri ilə birlikdə Yekaterinburqda güllələndi. Sovet hökuməti vətəndaş müharibəsi dövründə *hərbi kommunizm* siyasətini tətbiq etdi. Bu siyasətə görə, bütün istehsal sahələri dövlətin əlində mərkəzləşdirildi, istehsal və bölgü üzərində dövlət nəzarəti qoyuldu. Kənd təsərrüfatı məhsulları üzərində sərt vergi tətbiq edildi, kəndlilərdən “*ərzaq şapalağı*” alınmasına başlandı. Bu siyasət bolşeviklərin vətəndaş müharibəsində qələbə qazanmasına kömək etdi. Vətəndaş müharibəsinin gedişində bolşeviklər Baltıqyanı dövlətlərin, Finlandiyanın və Polşanın müstəqilliyini tanıdılar.

1918-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyaya görə, dövlət Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR), hakimiyyət isə *proletariat diktaturası* adlandırıldı. Yeni tipli dövlət hakimiyyət orqanları yaradıldı. İqtisadi böhrandan çıxış yolu kimi müsadirələr vasitəsilə geniş milliləşdirilmə tədbirləri həyata keçirildi. “Hərbi kommunizm” adlandırılan iqtisadi siyasət yürüdülməyə başlandı. Lakin ölkə dərin iqtisadi böhran keçirirdi. 1921-ci ildə yaranmış ərzaq qıtlığı nəticəsində təqribən 5 mln. nəfər aclıqdan həlak oldu. Yürüdülmən iqtisadi siyasətə qarşı qalxan üsyanları amansızlıqla yatırmağa müvəffəq olan sovet hökuməti “Yeni iqtisadi siyasət”ə keçmək haqqında qərar qəbul etdi.

Sovet Rusiyası qəbul etdiyi “Rusiya xalqlarının hüquqları bəyannaməsi”ndə xalqların müstəqil dövlət yaratmaq hüququnu bəyan etsə də, Finlandiya və Polşanın müstəqilliklərini rəsmən tanıdıqdan sonra mövqeyini dəyişərək sovet respublikalarının federativ dövlətinin yaradılmasına qərar verdi. Digər sovet respublikalarının siyasi, iqtisadi, hərbi sahələrdə suveren hüquqları “beynəlxalq imperializmə” qarşı vahid cəbhənin yaradılması bəhanəsi ilə Sovet Rusiyası tərəfindən məhdudlaşdırıldı. Onların “formal müstəqillikləri” tezliklə aradan qaldırıldı. Moskvada sovet respublikalarının yeni federasiya modelinin hazırlanması məqsədilə komissiya yaradıldı. Sovet Rusiyası rəhbərlərindən birinin – İosif Stalinin təqdim etdiyi layihədə sovet respublikalarının muxtar ərazilər kimi RSFSR-in tərkibinə daxil olması təklif edilirdi. Lakin bəzi sovet respublikalarının partiya rəhbərləri, xüsusilə Gürcüstan rəhbərliyi bu layihəni rədd etdi. Belə olduqda Lenin suveren və bərabər hüquqlu sovet respublikalarının könüllü ittifaqının yaradılmasında israr etdi. 1922-ci il dekabrın 30-da RSFSR, ZSFSR, Ukrayna və Belorusiya SSRİ-ni (Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqını) təsis etdi. 1924-cü ilin yanvarında SSRİ-nin ilk Konstitusiyası qəbul olundu. Mərkəzi Asiya Sovet Rusiyasının tərkibində qaldı. Daha sonra Özbəkistan və Türkmənistan, Tacikistan, Qazaxıstan və Qırğızıstan sovet respublikaları qismində SSRİ-nin tərkibinə daxil edildi.

1920-ci illərin sonu – 1930-cu illərin əvvəllərində SSRİ-də sürətləndirilmiş “sosializm quruculuğu tədbirləri” həyata keçirildi. Həmin tədbirlərin sırasında *sənayeləşdirmə* və kollektivləşdirmə mühüm yer tuturdu. Kollektivləşdirmənin ağır nəticələrindən biri Şimali Qafqaz, Ukrayna, Qazaxıstan, Aşağı və Orta Volqaboyunda milyonlarla insanın aclıqdan həlak olması idi. Milyonlarla qolçomaq ailə üzvləri *QULAQ*-ın “əhalisi” sıralarında ağır məhrumiyyətlərlə qarşılaşdılar. Kolxoz və sovxozlarda çalışan kəndlilər isə sovet dövləti tərəfindən “təhkimçilik hüququnun ikinci dəfə bərpası”

ilə mükafatlandırıldılar. 1932-ci ildə SSRİ-də keçirilən pasportlaşdırılma zamanı kəndlilərin şəhərlərə axınının qarşısını almaq üçün onlara pasport verilmədi. Sənayeləşdirmə siyasəti nəticəsində şəhər əhalisinin sayı artdı və ölkədə işsizlik tamamilə ləğv edildi. Sənaye istehsalının göstəricilərinə görə, 1937-ci ildə SSRİ yalnız ABŞ-dan geri qalırdı. Bu dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafı bütünlüklə sənayenin inkişafının ehtiyaclarına tabe edildi. Bunların və genişmiqyaslı repressiyaların aparılması nəticəsində Bolşeviklər Partiyasının siyasi hakimiyyətdə inhisarı qəti bərqərar oldu. Ölkədə hakimiyyətin totalitar sistemi yaradıldı. 1936-cı ilin dekabrında SSRİ-nin yeni qəbul olunan Konstitusiyası “sosialist quruluşunun qələbəsi”ni qanunvericiliklə təsbit etdi.

1930-cu illərin ikinci yarısında SSRİ-də “böyük terror” nəticəsində Bolşeviklər Partiyasının rəhbər işçiləri daha çox repressiyalara məruz qaldılar. Bu, Stalinin partiyada “əsaslı təmizləmə”lər aparmaqla siyasi rəqiblərini aradan götürmək niyyəti ilə bağlı idi. “Əks-inqilabi fəaliyyət göstərdiyi”, “xarici kəşfiyyatlara casusluq etdiyi”, “Stalinə və onun silahdaşlarına qarşı terror hazırladığı” və s. uydurma ittihamlarla milyonlarla insan həbs olundu, güllələndi və sürgün edildi. Həbs olunanların istintaqı 10 gün ərzində başa çatdırılır, apelyasiya və bağışlanma barəsində müraciət hüquqları rədd edilir, güllələnmə cəzası hökmün çıxarılmasından dərhal sonra icra olunurdu. “Əks-inqilabi cinayətlər”ə görə həbs olunanların böyük qismi güllələnmişdi. Repressiyalar sovet ordusunun komandir heyətinə böyük zərbə vurdu. 1937–1938-ci illərin repressiyaları dövründə ordu ilə donanmanın komandir və siyasi rəhbərlərinin 45%-ə qədəri məhv edildi. Bu isə İkinci Dünya müharibəsinin ilk dövründə sovet ordusunun ağır məğlubiyyətlərinə səbəb oldu. Bolşeviklər Partiyasının ölkə əhalisinə qarşı keçirdiyi terror siyasətinə etiraz olaraq baş verən çıxışlar qeyri-mütəşəkkil olduğundan amansızlıqla yatırıldı.

20-ci illərdə əksər Avropa ölkələri, Meksika və Yaponiya SSRİ-ni rəsmən tanıdı. Ölkənin müstəqilliyini ən gec tanıyan ABŞ oldu. 1934-cü ildə SSRİ Millətlər Cəmiyyətinə qəbul olundu. 30-cu illərdə Almaniya, İtaliya və Yaponiyanın təcavüzkar siyasəti SSRİ-ni Avropada kollektiv təhlükəsizlik sistemi yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etməyə vadar etdi.

1939-cu ilin avqustunda SSRİ ilə Almaniya arasında “*Bir-birlərinə hücum etməmək haqqında*” Molotov-Ribbentrop paktı imzalandı. Sazişə əlavə edilən gizli protokollara görə, Şərqi Avropa nüfuz dairələrinə bölündü. Polşanın qərbi və Litva Almaniyanın, Estoniya, Latviya, Finlandiya, Bessarabiya isə SSRİ-nin nüfuz dairəsi hesab edildi. SSRİ qərb

sərhədlərini genişləndirməklə yanaşı, Xalxin Qol yaxınlığında yaponları darmadağın etdi. Beləliklə, o, bir tərəfdən Uzaq Şərqdə müharibə təhlükəsini zəiflətdi, digər tərəfdən isə Polşanın bölüşdürülməsi ilə razılaşıaraq İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasının əsas səbəbkarlarından biri oldu.

Mövzu 6. Asiya ölkələri 1918 – 1945 - ci illərdə

TÜRKİYƏ

Birinci Dünya müharibəsindən sonra Osmanlı dövləti bir dövlət kimi yox olmaq təhlükəsi qarşısında qalsa da, türk xalqının azadlıq mübarizəsi nəticəsində Türkiyə Respublikası quruldu. Bu dövlətin yaradıcısı sayılan Atatürkün ölkədə yeritdiyi Qərbə meyilli siyasət nəticəsində qısa müddət ərzində geridəqalmış yarımfeodal dövlət üzərində müasir Türkiyənin təməli qoyuldu. XX əsrin 20-ci illərinin əvvəlləri İranda da xalq azadlıq mübarizəsi və hakimiyyət dəyişikliyi ilə yadda qaldı. Hakimiyyətə gələn yeni sülalə İranın yeni inkişaf yolunu müəyyənləşdirdi.

Birinci Dünya müharibəsi Osmanlı dövlətinin dağılması ilə nəticələnərək türk xalqını milli faciə qarşısında qoydu. 1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanmış Mudros barışıqına görə sultan hökuməti Antanta dövlətləri qarşısında təslim oldu. “Gənc Türklər” in liderləri ölkəni tərk etdilər, onların partiyası buraxıldı. Sülhə görə, yalnız indiki Türkiyənin əraziləri sultan hakimiyyəti altında qalmışdı. Qalib dövlətlər tərəfindən imzalanmış sənəd ölkənin bölünməsinə şərait yaradırdı, bu da tezliklə baş verən hadisələrdə özünü göstərməyə başladı. İngilislər Mosul və İsgəndərunu, italyanlar Antalya və onun ətraf ərazilərini ələ keçirdilər. Yunanlara İzmirə tutmaq icazəsi verildi.

1919–1923-cü illəri əhatə edən türk xalqının azadlıq mübarizəsinə Mustafa Kamal paşa başçılıq edirdi. 1919-cu ilin mayında yunanların İzmirə qoşun çıxartması M.Kamalı əməli addımlar atmağa sövq etdi. O, Anadoluya getdi, tezliklə xarici müdaxiləçilərə və təslimçi sultan hakimiyyətinə qarşı aparılan müharibənin rəhbərinə çevrildi. Mustafa Kamalın və həmfikirələrinin ilk işi milli qüvvələri səfərbər etmək oldu. Bu məqsədlə “Hüquqların müdafiəsi” cəmiyyəti yaradıldı. Bu cəmiyyət Ərzurum və Sivas konqreslərində xalqı Mudros barışıqı çərçivəsində Türkiyə sərhədlərində azadlıq mübarizəsinə çağırırdı. Sivas

konqresində müvəqqəti hökumət rolunu oynayan Mustafa Kamal başda olmaqla, Nümayəndələr Komitəsi seçildi.

Qarşıya qoyulan məqsədləri reallaşdırmaq yolunda “kamalçılar”ın əsas addımı *1920-ci ilin aprelində* Ankarada yeni parlamentin-*Türkiyə Böyük Millət Məclisinin (TBMM)* çağırılması oldu. Özünü ölkədə yeganə qanuni hökumət elan edən TBMM “əsas təşkilatlar haqqında” qanun qəbul etdi. Bu qanun 1924-cü ilədək Türkiyənin müvəqqəti Konstitusiyası oldu. Qanunda deyilirdi ki, ali hakimiyyət məhdudiyyətsiz şəkildə millətə məxsusdur. Bütün qanunverici və icraedici hakimiyyət TBMM-ə və parlamentin seçdiyi hökumətə verilir.

“Kamalçılar”ın qanunvericilik fəaliyyəti türk xalqının azadlıq mübarizəsinin yüksəlişi ilə müşayiət olunurdu. Buna görə də Antanta dövlətləri bu mübarizəni yatırmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atırdılar. 1920-ci ilin martında müttəfiqlər İstanbulu tutub Sivas konqresinin qərarını təkrarlayaraq “*Milli and*” qəbul etmiş deputatlar palatasını qovdular. Sonra onlar bu vaxta qədər Şərqi Frakiyanı tutmuş və Qərbi Anadolunun böyük ərazisini ələ keçirmiş nizami yunan dəstələrini “kamalçılar”a qarşı göndərdilər. Bununla türklərin silahlı müharibəsinə son qoyulacağını düşünən *Antanta liderləri 1920-ci ilin avqustunda sultana Sevr müqaviləsini* imzaladırdılar. Müqavilənin şərtlərinə görə, Osmanlı dövləti İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yunanıstan arasında bölüşdürülürdü. Ölkənin şimal-şərqi erməni dövlətinə keçməli, cənub-şərqində isə ingilislərin protektoratlığı altında kürd dövləti yaradılmalı idi. Osmanlı dövlətinin faktiki olaraq müstəqil dövlət kimi varlığına son qoyulurdu.

Belə bir vəziyyət TBMM hökumətini Antantaya qarşı mübarizə aparən Sovet Rusiyası ilə yaxınlaşdırdı. Buna cavab olaraq 1921-ci ilin yayında yunan qoşunları Ankaraya yaxınlaşdı. Yalnız türklərin rəşadətli mübarizəsi nəticəsində hücumu dayandırmaq mümkün oldu. 1922-ci ilin avqustunda başlanan əks-hücum nəticəsində düşmən türk ordusuna məğlub olaraq Anadolunu tərk etməyə məcbur qaldı.

Müharibədəki qələbə Mustafa Kamalı və onun tərəfdarlarının mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. 1922-ci il noyabrın 1-də məclis sultanlığın ləğv edildiyi haqqında qərar qəbul etdi. Qazanılan qələbələr Qərb siyasətçilərinə “yeni Türkiyənin” tanınmasının vacibliyini göstərdi. Nəhayət, Lozanna konfransında Türkiyənin beynəlxalq aləmdə tanınması mümkün oldu. 1923-cü ilin oktyabrında Türkiyə respublika elan edildi.

Azadlıq mübarizəsindən sonra ölkənin iqtisadi cəhətdən müstəqilliyinə yönəlmiş bir sıra addımlar atıldı. Dövlət xaricilərə məxsus bütün sənaye müəssisələrini və dəmir yollarının, demək olar ki, hamısını satın aldı. Mərkəzi bank yaradıldı. 1923-cü ilin oktyabrında paytaxt İstanbuldan Ankaraya köçürüldü. Səltənət və xəlifəlik ləğv edildi, Osmanlı sülaləsinin bütün üzvləri ölkədən sürgün olundu. Şəriət və Vəqflər Nazirliyi ləğv edildi. Ruhanilər bütün var-dövlətlərindən məhrum edildi. Mədrəsələr bağlandı. 1924-cü il aprelin 20-də Konstitusiya qəbul olundu.

1920-ci illərdə Avropa nümunəsində mülki və cinayət məcəllələri qəbul edildi. Ölkə Avropa təqviminə, latın əlifbasına keçdi. 1934-cü ildə "Soyad haqqında" Qanun qəbul edildikdən sonra Mustafa Kamal TBMM tərəfindən ona verilən Atatürk soyadını götürdü. Atatürkün əsas iqtisadi siyasəti etatizm idi. Etatizm - siyasi həyatda və iqtisadiyyatda dövlətin aparıcı rolunu bərqərar edən ideologiya idi. Bu siyasət xarici kapitalın fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa, milli burjuaziyanın mövqeyini möhkəmləndirməyə yönəldilmişdi.

1930-cu illərin ortalarına doğru Mustafa Kamal dəyişiklikləri öz bəhrəsini verməyə başladı. Ölkənin siyasi və iqtisadi mövqeyi gücləndi. Türkiyənin qonşu dövlətlər arasında nüfuzu yüksəldi. 1932-ci ildə Türkiyə Millətlər Cəmiyyətinə daxil oldu. O dövrdə türk diplomatiyasının xarici siyasətdə ən uğurlu addımı Qara dəniz boğazları məsələsinə dair beynəlxalq Montre konfransının keçirilməsi oldu. Qəbul edilmiş yeni konvensiyaya görə, Türkiyə boğazlar məsələsində böyük üstünlüklər qazandı. 1937-ci ildə Türkiyə, Əfqanıstan, İran və İraqa hücum etməmək haqqında *Səədabad paktı* bağlandı. Bununla, İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Türkiyənin bitərəfliyinin əsası qoyuldu. 1938-ci ildə M.K. Atatürk vəfat etdi. Türkiyənin yeni prezidenti İsmət İnönü oldu.

İRAN

Birinci Dünya müharibəsində bitərəfliyini elan etməsinə baxmayaraq, Qacarlar dövlətinin ərazisi vuruşan dövlətlərin mübarizə meydanına çevrilmişdi. Rusiyanın müharibədən çıxmasından, Almaniya və Osmanlı imperiyalarının Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyətindən sonra bu dövlətin ərazisi, demək olar ki, bütünlüklə ingilis ordusu tərəfindən zəbt edilmişdi. Belə şəraitdə iqtisadiyyat çökmüş, ölkə müflisləşmiş, məclis buraxılmışdı. Dövlətdə hökumət kabinetləri tez-tez dəyişilirdi. İngilispərəst Vüsuquddövlə hökuməti məclisin razılığı olmadan Konstitusiyanı pozaraq 1919-cu ildə İngiltərə ilə saziş imzaladı. Bu saziş Qacarlar dövlətinin ordusunu,

maliyyəsini, yol tikintisini, xarici ticarəti və ölkənin digər ictimai-siyasi sahələrini ingilislərin nəzarətinə verdi.

Bütün bunlar ümumxalq narazılığı doğurdu. 1920-ci il aprelin 7-də Təbrizdə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə üsyan başlandı. Bununla yanaşı, ölkənin şimalında – Gilanda, daha sonra Xorasanda xalq azadlıq hərəkatı alovlandı. Lakin üsyançıların pərakəndə və lokal hərəkat etməsi İngiltərədən kömək alan mərkəzi hakimiyyətə 1922-ci ilin əvvəllərində üsyanları yatırmağa şərait yaratdı.

Xalq azadlıq hərəkatlarını yatırmasına baxmayaraq, ingilis boyunduruğundan çıxıbilməyən Qacarlar sülaləsi ölkədə öz nüfuzunu itirdi. 1921-ci ildə Tehranda dövlət çevrilişi edildi. Ziyaəddin Təbatəbainin başçılığı ilə yeni hökumət quruldu. Rza xan Hərbi nazir oldu.

Yeni hökumət “aristokratlara qarşı mübarizə” haqqında bəyannamə dərc etdi. Bəyannamədə fəhlələrin və kəndlilərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi elan olunur, müstəqil siyasət yürüdüldüyü və 1919-cu il İngilis–Qacarlar müqaviləsinin ləğv edildiyi bildirilirdi. Tezliklə bütün ingilis maliyyə məsləhətçiləri, hərbi təlimatçıları, eləcə də ordusu İrandan çıxarıldı. Beləliklə, İngiltərə Birinci Dünya müharibəsindən sonra İranda əldə etdiyi bütün mövqeləri itirdi. 1923-cü ildə Rza xan Baş nazir oldu.

Baş nazir olsa da, Hərbi nazir vəzifəsini əlində saxlayan Rza xan 1925-ci ilin dekabrında məclisi Qacarlar sülaləsini devirməyə və özünün şah elan edilməsinə məcbur etdi. Yeni sülalə Pəhləvi adını aldı. Tezliklə ölkədə hərbi diktatura quruldu, ümumi hərbi mükəlləfiyyət tətbiq edildi. Yürüdülmən mərkəzləşdirmə siyasətinin nəticəsində xanların separatçılığına son qoyuldu. Separatçı xanların torpaqlarının müsadirə edilib yüksək rütbəli zabidlərə verilməsi nəticəsində ölkədə yeni iri torpaq mülkiyyətçiləri yarandı. Ən böyük torpaq mülkiyyətçisi isə Rza şah idi. 1935-ci ildən diplomatik yazışmalarda dövlət İran adlandırılmağa başlandı. Dövlət dili elan edilən fars dilindən başqa dildə kitab və ya qəzet nəşri qadağan olundu. Paniranizm dövlətin rəsmi ideologiyası elan edildi. Rza şah milli sənayeni və ticarəti inkişaf etdirmək məqsədilə güzəştli gömrük tarifləri müəyyənləşdirdi və ölkəyə gətirilən mallara yüksək rüsumlar təyin etdi. Bu tədbirlər milli istehsalın və sənayenin inkişafına yol açdı. Fabrik-zavodların sayı xeyli artdı. Lakin 1929–1933-cü illər böhranı İranın iqtisadi cəhətdən geri qaldığını göstərdi. Bu, hökumətin ölkədə dövlət kapitalizmi siyasətini həyata keçirməsinə gətirib çıxartdı. İngiltərə–İran neft şirkəti

ilə bağlanmış müqavilə ləğv edildi, şirkətin eksterritoriallıq hüququna son qoyuldu. 1933-cü ildə Şah hökumətinin maraqlarını müdafiə edən yeni müqavilə imzalandı.

Ölkədə icbari pulsuz ibtidai təhsil tətbiq olundu, orta və ali təhsil müəssisələri yaradıldı. 1935-ci ildə çadranın məcburi çıxarılması haqqında dekret elan edildi, Avropa geyimi tətbiq olundu, təmtəraqlı feodal titulları ləğv edildi, soyadlar verildi. İctimai həyatda ruhanilərin mövqeyini zəiflətmək məqsədilə 1930-cu illərin ortalarında onlara moizələrində siyasətə qarışmaq və hökuməti tənqid etmək qadağası qoyuldu.

1930-cu illərin ortalarına qədər İranda SSRİ ilə əlaqəsi mehriban qonşuluq münasibətləri formasında idi. Bu dövlətin xarici ticarət əlaqələrinin 40%-i SSRİ-nin payına düşürdü. Lakin İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində hökumətin siyasətində Almaniyaya meyillilik artdı. İranda dəmiryol və sənaye avadanlıqlarının təcizəsi Almaniyaya keçdi. Xarici ticarətdə Almaniyaya payı 40-45%-ə yüksəldi. Ölkədə faşist Almaniyasının təxribat və kəşfiyyat orqanları fəallaşdı. Bu da, öz növbəsində, SSRİ-nin və İngiltərənin müharibə illərində İrana müdaxilə etməsinə yol açdı.

HİNDİSTAN

İngiltərənin Hindistanda müstəmləkə rejimini möhkəmləndirməyə yönəlmiş islahatları 1918–1921-ci illərdə azadlıq hərəkatının yüksəlməsinə səbəb oldu. İngilis hökuməti bu qanunlarla Hindistandakı hakim dairələrə fəvqəladə hüquqlar verirdi. Hakim dairələrin bütün yüksək rütbəli vəzifələri ingilislərin əlində idi. Hindlilər ancaq yerli əhəmiyyətli vəzifələrdə ola bilirdilər. Qanuna əsasən, hind xalqının (yaşlı əhalinin) seçki hüququ 1 faizdən 3 faizə qaldırılmışdı. Qanun bütün ölkədə kəskin etiraz səbəb oldu. Hindistan Milli Konqresi kütləvi mübarizəni genişləndirmək taktikasını bəyəndi. *Mohandas Karamçand Qandi* Milli Konqresə başçılıq edərək əhalinin geniş təbəqələrini hərəkata cəlb edə bildi. Ölkəni nümayişlər və mitinqlər dalğası bürüdü. Qandinin elan etdiyi vətəndaş itaətsizliyi kampaniyası Hindistana özünüidarə hüququ verilməsi şüarı altında gedirdi. Hər yerdə ingilis mallarının boykotu başlandı. Fəhlələr ingilis müəssisələrində işləməkdən imtina edir, qatarların hərəkatını dayandırirdilər. Lakin ingilis hakimiyyət orqanları hərəkat iştirakçıları arasında birliyin olmamasından istifadə edərək onu qəddarlıqla yatırdılar.

1928-ci ildə lord Saymonun başçılığı ilə yeni konstitusiya layihəsi hazırlanmağa başlandı. İngiltərə hökuməti komissiyanın tərkibinə, bir nəfər də olsa, hindli salmamışdı. Müstəmləkəçilər tərəfindən hazırlanan bu konstitusiyada hind xalqı üçün çox cüzi

güzəştlərin nəzərdə tutulması böyük etiraza səbəb oldu. 1930-cu ildə HMK-nin qərarı ilə yeni vətəndaş itaətsizliyi kampaniyasının keçirilməsinə başlandı. *Yanvarın 26-sı* “*Hindistanın istiqlaliyyət günü*” elan edildi (Həmin gün indi də Hindistanda milli bayram kimi qeyd olunur).

Duz hasilatı və satışı müstəmləkəçilərin inhisarında idi. Ölkədə duz çox baha qiymətə satılırdı. Buna görə *1930-cu ildə Duz yürüşü* başlandı. Tezliklə bu hərəkət ölkənin hər yerində ingilislərə qarşı itaətsizlik kampaniyasına çevrildi.

Hindistanın siyasi təşkilatları ilə uzun müzakirələrdən sonra *1935-ci ildə* Britaniya parlamenti Hindistanın yeni *Konstitusiyasını* təsdiq etdi. Qanuna görə, Hindistan Britaniya Hindistanı və knyazlıqlardan ibarət federasiya elan olundu. Ölkə əhalisinin 12%-i seçki hüququ aldı. Konstitusiyanı verməklə “parçala və hökmranlıq et” prinsipinə riayət edən ingilis hökuməti ölkənin siyasi qüvvələri (xüsusən də hindlilər və müsəlmanlar) arasında ixtilafları gücləndirdi. Bu da, öz növbəsində, Hindistanda milli azadlıq hərəkətinə zərbə vurdu.

ÇİN

Birinci Dünya müharibəsində Çinin Antanta tərəfdə vuruşmasına baxmayaraq, qalib dövlətlər ona lazımi dəyər vermədi. Paris sülh konfransında xarici hərbi hissələrin ölkədən çıxarılması ilə bağlı Çinin tələbi rədd edildi. Almaniyanın Çindəki mülklərinin Yaponiyanın ixtiyarına keçməsi haqqında qərar qəbul edildi. Buna cavab olaraq bütün Çini çıxışlar bürüdü. Nəticədə hökumət Versal sülhünü imzalamaqdan imtina etdi.

Ölkənin birləşdirilməsi yolunda milli azadlıq və inqilabi hərəkətin yaradılmasında Sun Yatsenin rolu böyükdür. Əvvəlcə o, inqilaba hazırlıq üçün *1919-cu ilin oktyabrında Homindan Partiyasını* bərpa etdi. Tezliklə ətrafında müəyyən siyasi qüvvələri cəmləyən *Sun Yatsen 1921-ci ildə* ölkənin cənubunda – Quənçjouda çağırılmış fəvqəladə parlament tərəfindən Çinin prezidenti seçildi. Ancaq şimaldakı feodal-hərbi qüvvələr onu tanımadılar. “Çinin qurtuluşu” naminə Qərb ölkələrindən kömək ala bilməyən Sun Yatsen Sovet Rusiyasına üz tutdu. SSRİ-nin köməyi ilə tezliklə güclü ordu yarada bildi.

1921-ci ildə Şanxayda Çin Kommunist Partiyası (ÇKP) yaradıldı. ÇKP-nin lideri *Mao Tzedun*, əsasən, kəndlilərə arxalanır və ölkədə proletar diktaturası yaradılmasını istəyirdi. Tezliklə Sun Yatsenin rəhbərlik etdiyi Homindan Partiyası ölkənin birləşdirilməsi yolunda ÇKP ilə ittifaqa girdi.

ABŞ və İngiltərənin dəstəklədiyi müxtəlif feodal qruplaşmalar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin getdiyi bir şəraitdə *1925-ci ildə Şanxayda* inqilabi hərəkət başladı. “*30 may hərəkəti*” adı alan milli azadlıq hərəkəti inqilabi vətənpərvərlik ruhunda inkişaf edirdi. *1925-ci ildə Quanjouda “Homindançılar” dan və ÇKP nümayəndələrindən* ibarət olan hökumət özünü Çinin Milli hökuməti elan edib ölkənin birləşdirilməsinə başladı. Sun Yatsenin ölümündən sonra Milli hökumət ordunun baş komandanı Çan Kayşinin əlinə keçdi. Ölkənin cənub əyalətləri birləşdirildi və şimala yürüş təşkil edildi. “Homindançı” qüvvələr Çinin ən böyük şəhəri olan Şanxaya daxil oldular. Bununla da, Mancuriyadan savayı faktiki olaraq bütün Çin Homindan hökumətinin hakimiyyətini tanıdı.

Nankini tutub paytaxtı oraya köçürən (*1927*) və *Nankin hökuməti* yaradan *Çan Kayşi* tezliklə kommunistlərlə ittifaqı pozub Qərbə meyilli siyasət yürütməyə başladı. Beləliklə, *1925–1927-ci illəri* əhatə edən inqilab bitdi. Çinin gələcək inkişaf yolunda fikirlərin haçalanması “Homindançı”larla ÇKP tərəfdarları arasında vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxardı.

YAPONİYA

Birinci Dünya müharibəsində Antanta tərəfində vuruşan Yaponiya müharibədən sonra yaxınlığındakı alman mülklərini ələ keçirib Uzaq Şərqdə və Sakit okean hövzəsində öz mövqeyini möhkəmləndirdi. Müharibə illərində Yaponiya dünya bazarında öz rəqiblərini kifayət qədər sıxışdırma bildi. Müharibə vaxtı onun qızıl ehtiyatı 6 dəfə artdı.

Müharibənin sonuna yaxın Yaponiya ələ keçirdiyi ərazilərdə xarici ticarətdəki əlverişli mövqeyini itirməyə başladı. Çünki Avropa ölkələri yenidən bu bazarlara məhsul gətirməkdə idilər. Əlverişsiz iqtisadi vəziyyət üzündən ölkədə sosial problemlər kəskinləşdi. Gündəlik tələbat malları, xüsusən yaponların əsas ərzaq malı olan düyü süni şəkildə bahalaşdırıldı. *1918-ci ildə* Yaponiyanın bir çox şəhərini əhatə edən və “*düyü qiyamı*” adlandırılan çıxışlar baş verdi. Çıxışlar yatırılma da, problemlər həll olunmamış qaldı.

Ölkədə siyasi və iqtisadi problemlərin artması sayəsində hakimiyyət dairələri çıxış yolunu Yaponiyanın hərbi birləşdirilməsində görürdü. Tezliklə, demək olar ki, bütün hakimiyyət strukturlarına admiral və generallar rəhbərlik etməyə başladılar. *1927-ci ildə* hakimiyyətə *general Tanakanın* başçılıq etdiyi hökumət gəldi. Tanaka imperatora hərbi təcavüz yolu ilə Yaponiyanın dünya ağılığına yönəlmiş yeni strateji kursunu nəzərdə tutan memorandum göndərdi. Bu plana görə, ilkin olaraq Çin, Hindistan, Cənub-Şərqi Asiya

ölkələri, daha sonra SSRİ və hətta Avropa tutulmalı idi. *1929–1933-cü illəri* əhatə edən iqtisadi böhran Yaponiyanın iqtisadiyyatının hərbiləşdirilməsinə yol açdı. Təcavüzkar xarici siyasət yolunu tutan Yaponiya öz hərbi gücünü artırmağa başladı.

1931-ci ildə yaponlar Çinə qarşı hücumla başladılar və qısa zaman ərzində bütün Şimal-Şərqi Çini özlərinə tabe etdilər. 1932-ci ilin martında faktiki olaraq Yaponiyanın nəzarəti altında olan müstəqil Mançjou-Qo dövlətinin yaradıldığı elan edildi. Qərb ölkələri tərəfindən Yaponiyanın Çindəki təcavüzkarlıq siyasətinin pislənməsi onun *1933-cü ildə* Millətlər Cəmiyyətindən çıxması ilə nəticələndi.

1937-ci ilin yayında Yaponiya Çinə genişmiqyaslı hücumla başladı. Şimali və Mərkəzi Çində fəal hərbi əməliyyatlar keçirən yaponlar tezliklə Çinin Nankin, Şanxay kimi iri şəhərlərini ələ keçirdilər. Bununla yanaşı, onlar *1938-ci ildə* SSRİ torpaqlarına, *1939-cu ildə* Monqolustana soxulmaq istəsələr də, məğlub oldular.

Mövzu 7. İkinci Dünya müharibəsi

Müharibənin başlaması

XX əsrin 30-cu illərində dünya dövlətləri arasında mövcud nüfuz dairələrini, xammal və satış bazarlarını yenidən bölüşdürmək uğrunda mübarizə gücləndi. Versal-Vaşinqton sisteminin şərtlərindən narazı olan Almaniya, Yaponiya və İtaliyada qisasçılıq meyli artmışdı. SSRİ isə Şərqi Avropanı ələ keçirməyə, Qara dəniz boğazlarında, Ön və Cənubi Asiyada, Uzaq Şərqdə nüfuz dairəsini genişləndirməyə çalışırdı. Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ öz mövqelərini qoruyub saxlamağa səy göstərirdi.

İkinci Dünya müharibəsinin səbəblərindən biri də liberal-demokratik dövlətlərin totalitar rejimləri: faşizm və kommunizm rejimlərini bir-birinə qarşı qoyub zəiflətmək və məhv etmək cəhdi idi. SSRİ tərəfindən faşizm təhlükəsinin lazımınca qiymətləndirilməməsi də müharibənin mühüm səbəblərindən biri idi. İkinci Dünya müharibəsi təcavüzə məruz qalmış dövlətlər istisna olunmaqla, bütün tərəflər üçün ədalətsiz xarakter daşıyırdı.

1939-cu il sentyabrın 1-də alman ordularının Polşaya hücumu ilə *İkinci Dünya müharibəsi* başladı. Fransa və Böyük Britaniya Almaniya müharibə elan etdi. Almaniyanın tətbiq etdiyi “ıldırımsürətli müharibə” strategiyası ilə Polşa qısa müddətə işğal

olundu. Polşanın köhnə təyyarələri və süvari qoşunu almanların yeni topları və təyyarələri qarşısında heç nə edə bilmədi. Bu müharibədə tank qoşunu ilə hava qüvvələri ilk dəfə eyni anda tətbiq edildi. Bu üsul dünya hərbi tarixinə “*İldırımsürətli müharibə*” (*Blitzkrieg*) adı ilə daxil oldu.

Sovet-alman paktına görə şərqdən hücum edən sovet qoşunları Polşanın şərfini işğal etdilər. Polşa bölüşdürüldü. Almaniya və SSRİ arasında imzalanan müqavilə ilə Şərqi Avropa iki dövlət arasında nüfuz dairələrinə bölündü. 1939-cu ilin noyabrında sovet qoşunları Finlandiyaya hücum etdi. Bu, SSRİ-nin Millətlər Cəmiyyətindən çıxarılmasına səbəb oldu. *Qış müharibəsi* adlanan və 1940-cı ilin martında başa çatan bu müharibə nəticəsində SSRİ Baltik sahillərindəki bəzi əraziləri işğal etsə də, Finlandiya öz müstəqilliyini qorudu. 1940-cı ildə SSRİ Baltik ölkələrini: Estoniya, Latviya və Litvanı işğal etdi. Bessarabiya Rumıniyadan alındı. Beləliklə, Sovet İttifaqı 1917-ci il inqilabına qədərki Rusiya imperiyasının qərb sərhədlərini bərpa etdi.

Almaniyaya müharibə elan etsələr də, Fransa və Böyük Britaniya fəal hərbi əməliyyatlara başlamadı. Ona görə də müharibənin bu dövrünü “*Qəribə müharibə*” adlandırırlar. 1940-cı ilin yazında Almaniya Danimarka və Norveçə işğal etməklə şimaldan öz təhlükəsizliyini təmin etdi. Mayda alman qoşunu bitərəfliyini pozaraq Hollandiya və Belçikanı işğal etdi. İngilis-fransız qoşunu Dünkerkdə mühasirəyə alındı. Lakin Böyük Britaniya ilə sülh bağlamaq ümidində olan Hitler mühasirəyə düşmüş qoşunun Böyük Britaniyaya keçməsinə imkan verdi. Bu onun, bəlkə də, müharibənin taleyini həll edən strateji səhvi oldu. İyunda İtaliya Fransaya müharibə elan etdi. Alman qoşunu Parisi tutdu. *Marşal Petenin* başçılığı ilə yaradılmış *Vişi hökuməti* (iqamətgahı Vişi şəhəri olduğu üçün belə adlanırdı) 22 iyunda Almaniya ilə müqavilə imzaladı. Bu, Fransa tarixində ən böyük məğlubiyyət idi.

1940-cı ilin yazında alman qoşunu Norveçdən İspaniyaya qədər bütün Avropanı işğal etmişdi. Müqavimət göstərən Böyük Britaniya “Azad dünyanın son qalası” idi. Fransa və Avropanın faşistlər tərəfindən işğal edilmiş ölkələrinin mühacir hökumətləri bura sığınmışdılar. Hitler Böyük Britaniyanı havadan və dənizdən daxil olmaqla işğal etmək istəyirdi. Lakin Böyük Britaniyanın hərbi dəniz donanması dənizlərdə öz üstünlüyünü saxlayırdı. Onu məğlubiyyətə uğratmaq üçün hava hücumlarından istifadə etmək qərara

alınmışdı. Lakin Böyük Britaniya ilk radarların köməyi ilə hava hücumlarının qarşısını aldı. Bu, Almaniyanın ilk strateji məğlubiyyəti idi.

Böyük Britaniyanın müqaviməti Almaniyanı daha çox cəbhədə vuruşmağa məcbur etdi. Hitler Böyük Britaniyanı, Birinci Dünya müharibəsində olduğu kimi, sualtı gəmilərin hücumları ilə məğlub etmək istədi. Çünki Böyük Britaniyanın gücü müstəmləkələrdən və ABŞ-dan gələn yardımlardan asılı idi. Beləliklə, Atlantik okeanında döyüşlər başladı. 1940-cı ilin sonunda Afrika da müharibə səhnəsinə çevrildi. İngilis qoşunu italyanların Misirə hücumunun qarşısını aldı. 1941-ci ildə Hitler İtaliyaya kömək etmək üçün Liviyaya qoşun göndərdi.

1940-cı ildə İtaliyanın Yunanıstanı işğal etmək istəyi uğursuz oldu. Hitler yenə ona yardım etməli oldu. *1941-ci ildə* Yunanıstan və Yuqoslaviya işğal edildi.

SSRİ-nin müharibəyə daxil olması

Hitler kommunizmi ləğv etmək, Sovet İttifaqının təbii resurslarını ələ keçirmək istəyirdi. Ona görə də “*Barbarossa*” əməliyyatı hazırlanmışdı. *1941-ci ilin 22 iyununda* SSRİ-yə hücum başlandı. Finlandiyadan Qara dənizə qədər 5,5 milyon alman, fin, macar, rumın və italyan əsgəri böyük hərbi texnika ilə Leninqrad, Moskva və Kiyev istiqamətində hücum etdi. Alman qoşunu üç ay ərzində Ukrayna və Belorusiyanı işğal etmiş, Leninqradı mühasirəyə almış və Moskvaya yaxınlaşmışdı. Lakin qışın gəlməsi, təchizatın çətinləşməsi və sovet xalqının vətəni müdafiə üçün güclü müqavimət göstərməsi alman qoşununun 1941-ci ilin dekabrında Moskva yaxınlığında dayandırılmasına səbəb oldu.

Təbii resurslar baxımından zəif olan Yaponiya 1930-cu illərin əvvəllərindən işğalçı siyasətə başlamış və Çinin ərazilərini işğal etmişdi. Hind okeanının şərqindəki adaları işğal edərək buranın neft və kauçuk resurslarını ələ keçirmişdi. Dəniz yollarına nəzarəti ələ almaq isə həyati önəm daşıyırdı. Yaponiya müharibə iqtisadiyyatı qurmaq üçün dənizlərdə hegemonluq etməli idi. Bu isə Böyük Britaniya və ABŞ-la rəqabətə səbəb olmuşdu. 1941-ci ilin aprelində Yaponiya və SSRİ arasında hücum etməmək haqqında müqavilə imzalandı. Bundan istifadə edən Yaponiya Uzaq Şərqdə fəallaşdı, 1941-ci ilin sonu – 1942-ci ilin əvvəllərinə qədər Filippin, Honqkonq, Malaziya və Sinqapuru işğal etdi. Yaponiya bu ölkələrdə “Asiya asiyalıdır!” şüarı altında “sarı” irqin ağları məğlub edəcəyi təbliğatını aparırdı.

ABŞ-ın müharibəyə daxil olması

ABŞ müharibənin əvvəllərində bitərəflik siyasəti yürüdü. Lakin hələ *1941-ci ilin martında qəbul edilmiş Lend-Liz (borc və kirayə) qanunu* ilə ABŞ-ın təhlükəsizliyi üçün vacib hesab edilən dövlətlərə yardım edilirdi. Bu qanun əvvəl Böyük Britaniyaya, sonralar isə SSRİ-yə şamil olundu. 1941-ci ilin avqustunda Böyük Britaniyanın Baş naziri *Uinston Çörçill* və ABŞ prezidenti *Franklin Ruzvelt* Atlantik okeanında hərbi gəmidə görüşdülər. Nəticədə faşist blokuna qarşı müharibənin məqsədlərini və gələcəkdə sülhün prinsiplərini müəyyən edən *Atlantik xartiyasını* imzaladılar. Sənəddə hər iki dövlət başqa əraziləri işğal etmək istəmədiklərini, hər xalqın öz müqəddəratını təyin etmək, faşist diktatorluqlarının süqutundan sonra bütün xalqların öz ərazisində sülh şəraitində yaşamaq hüququnu tanıdıqlarını elan etdilər. Həmçinin bütün dövlətlərin hərbi qüvvə istifadə etməkdən əl çəkəcəyinə inandıqlarını bildirdilər.

Böyük Britaniya və ABŞ SSRİ-yə İran ərazisi vasitəsilə yardım edə bilirdi. Digər yollar Murmansk, Vladivostok və Qara dəniz boğazları idi. Lakin ilk iki liman geniş yardım üçün əlverişli deyildi. Türkiyə isə bitərəf olduğundan müharibə edən tərəflərə Boğazları bağlamışdı. Həmçinin Egey adaları alman işğalı altında olduğuna görə müttəfiq gəmilərinin buradan keçməsi mümkün deyildi. Ən əlverişli yol olaraq İran qalırdı. Lakin İran buna imkan vermək istəmədi. Buna görə Böyük Britaniya və SSRİ 1941-ci ilin avqustunda İrani ələ keçirərək burada hakimiyyət dəyişikliyi etdi. İran nüfuz bölgələrinə ayrıldı. İranın şimalı sovet, cənubu isə ingilis nüfuz dairəsinə çevrildi.

1941-ci ilin dekabrında Yaponiya təyyarələri *Pörl-Harborda* (Havay adaları) olan ABŞ hərbi bazasına zərbə endirdi. Almaniya da ABŞ-a müharibə elan etdi. ABŞ-ın müharibəyə daxil olması siyasi dönüş nöqtəsi oldu. Hərbi əməliyyatlar şərqə və Sakit okeana yayıldı. Müharibə, sözün əsl mənasında, dünya müharibəsinə çevrildi. ABŞ, SSRİ və Böyük Britaniya başda olmaqla, *26 dövlət 1942-ci ilin yanvarında Atlantik xartiyasının əsasında Birləşmiş Millətlər bəyannaməsini* imzaladı və faşist blokuna qarşı əməkdaşlıq edəcəklərini bildirdilər. Beləliklə, müharibədən sonra qurulacaq olan *Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT)* yaradılmasında ilk addım atılmış oldu.

1942-ci ilin əvvəlləri faşist blokunun üstünlüyünün zirvə nöqtəsi oldu. Həmin ilin yazında Qafqazı və Bakı neftini ələ keçirmək üçün hücum başlandı. Alman qoşunu Volqa çayına çatdı və Stalinqradi mühasirəyə aldı. Şimali Qafqazın bir hissəsi işğal edildi. Lakin

sovet qoşunu almanların böyük iqtisadi və strateji əhəmiyyəti olan Bakıya yaxınlaşmasına imkan vermədi.

Müharibədə dönüş

1942-ci ilin yayından etibarən faşist bloku üstünlüyü tədricən itirməyə başladı. Bütün cəbhələrdə antifaşist bloku qələbələr qazanmaqda idi. Müttəfiqlərin diplomatik, iqtisadi səylərini birləşdirməsi qələbəni təmin etdi. Lakin bu qələbə böyük insan tələfatı və iqtisadi itkilər hesabına əldə edildi. ABŞ, İngiltərə və SSRİ arasında diplomatik danışıqlar nəticəsində əvvəlcə Almaniyanın məğlub edilməsi, faşist blokunun qeyd-şərtsiz təslim olması razılaşıdırıldı. Lakin fikir ayrılıqları qalırdı. Stalin Almaniyanı Avropada iki cəbhədə vuruşmağa məcbur etmək üçün 1942-ci ildə Avropada ikinci cəbhənin açılmasını istəyirdi. *Antihitler koalisiyasının* yaranması və möhkəmlənməsi müharibənin gedişinə təsir göstərdi. Lakin ABŞ və İngiltərə hələ ikinci cəbhənin açılması üçün şərtlərin uyğun olmadığını irəli sürərək Almaniyaya qarşı yalnız hava hücumlarından istifadə edirdi.

1942-ci ilin yayından başlayaraq faşist blokunun hücumlarının bütün cəbhələrdə qarşısı alındı. Sakit okeanda Mərca adalarındakı döyüşlərdə Yaponiyanın Avstraliyanı işğal etmək təhlükəsinin qarşısı alındı. *Miduey döyüşündə* yapon qüvvələrinin məğlubiyyəti burada dönüş yaratdı. Şimali Afrikada ingilis qoşunu *1942-ci ilin oktyabrında Əl-Əlameyn* döyüşündə alman-italyan qoşununu məğlub etdi. Tunisdə mühasirəyə alınan alman-italyan qoşunu 1943-cü ildə təslim oldu.

Sovet-alman cəbhəsində 1942-ci ildə faşist ordusu Volqa üzərində strateji əhəmiyyəti olan Stalinqrada çatdı. Şəhərin adı hər iki tərəf üçün rəmzi məna daşıyırdı. Hər küçə və ev uğrunda amansız döyüşlər baş verdi. Noyabrın sonunda Sovet ordusu əks-hücuma keçdi. Mühasirəyə alınan alman qoşunu *1943-cü ilin fevralında* təslim oldu. *Stalinqrada döyüşü* müharibənin gedişinə böyük təsir göstərdi. Sovet-alman cəbhəsində əsaslı dönüş başlandı.

1942–1943-cü illərdə müttəfiqlər bütün cəbhələrdə faşist blokunun hücumlarının qarşısını aldı və əks-hücuma keçdilər. Atlantik və Sakit okeanlarda üstünlük əldə edildi. Avropa cəbhəsində əsas ağırlıq Sovet İttifaqının üzərinə düşmüşdü. *1943-cü ilin yayında baş verən Kursk döyüşündə* Sovet ordusu qalib gəldi. Ən böyük tank döyüşü olan bu qarşıdurma nəticəsində sovet-alman cəbhəsində əsaslı dönüş başa çatdı.

1943-cü ilin iyulunda İngiltərə və ABŞ faşist blokuna qarşı qəti hücum keçərək Siciliyaya daxil oldu. Bu hücum Mussolininin devrilməsi və faşist rejiminin süqutu ilə nəticələndi. İtaliya təslim edildi.

İkinci cəbhənin açılması

Sovet-almancı cəbhəsində əsaslı dönüş başa çatdıqdan sonra faşist blokuna qarşı ittifaqın üç böyük dövlətinin başçıları (SSRİ-nin rəhbəri İ.Stalin, ABŞ-ın prezidenti F.Ruzvelt və İngiltərənin Baş naziri U.Çörçill) İranın paytaxtı *Tehranda* görüşdülər. *1943-cü il noyabrın sonu, dekabrın əvvəlində keçirilən Tehran konfransında* Avropada Almaniyaya qarşı *ikinci cəbhənin açılması* qərara alındı. Nəticədə 1944-cü ilin iyununda müttəfiqlər (ABŞ, İngiltərə, general Şarl de Qollun başçılığı ilə fransızlar və s.) Fransanın Normandiya sahillərinə çıxdılar və Parisə doğru hücum keçdilər. 1944-cü ilin sonunda Fransa, demək olar ki, tamamilə azad edildi. Sovet-almancı cəbhəsində üstünlüyü qəti olaraq ələ keçirən Sovet ordusu 1944-cü ildə ölkə ərazisini tamamilə azad etdi və Şərqi Avropa ölkələrinə daxil oldu. Artıq 1945-ci ilin fevralında müttəfiqlər Almaniya ərazisinə daxil oldular. Sovet və ABŞ qoşunları apreldə Elba çayı sahilində birləşdi. Berlini mühasirəyə almış Sovet ordusuna qarşı vuruşmaq üçün Hitlerin yeniyetmələrdən və yaşlılardan təşkil edilmiş dəstələrdən başqa qüvvəsi qalmamışdı.

Avropada müharibənin başa çatması

1945-ci ilin fevralında Yaltada (Krim) SSRİ, ABŞ və İngiltərə başçılarının ikinci görüşü oldu. Konfransda müttəfiqlərin hücum əməliyyatlarını əlaqələndirmək qərara alındı. Tərəflər Almaniyanın danışıqsız təslim olmasından sonra ona qarşı siyasət müəyyənləşdirdilər. Uzaq Şərqdə bir sıra ərazilərin SSRİ-yə güzəşti müqabilində onun Yaponiyaya qarşı müharibə elan etməsi haqqında məxfi saziş imzalandı.

Aprelin 30-da Hitler intihar etdi. *1945-ci il mayın 8-də* Almaniya təslim oldu və Avropada müharibə başa çatdı. *1945-ci ilin 17 iyul – 2 avqustunda Potsdamda* (Berlin yaxınlığında) SSRİ, ABŞ və İngiltərə başçılarının üçüncü konfransı oldu. Konfrans dünyanın müharibədən sonrakı taleyinə həsr edilmişdi. Konfransın qərarı ilə əsas faşist hərbi-siyasi canilərini mühakimə etmək üçün *Beynəlxalq hərbi tribunal* yaradıldı.

Yaponiyanın təslim olması

Sakit okean bölgəsinin azad edilməsi məsafələrin uzunluğu və tropik iqlim şərtləri nəticəsində çətinliklə həyata keçirildi. Yaponlar əsir düşməkdənsə intihar edir, bomba ilə

yüklənmiş təyyarələri Amerika gəmilərinə çırpırdılar. *ABŞ 1945-ci il avqustun 6-da Xirosima, avqustun 9-da isə Naqasaki şəhərlərinə atom bombaları ataraq bəşəriyyət tarixinin ən böyük cinayətlərindən birini törətdi. ABŞ daha çox tələfat verməmək üçün bu addımı atdığıını söyləyərək özünə bəraət qazandıрмаğa çalışsa da, əslində, bu, hərbi zərurətdən irəli gəlmirdi. Avqustun 8-də SSRİ də Yaponiyaya müharibə elan etdi. 1945-ci il sentyabrın 2-də Yaponiya təslim oldu. İkinci Dünya müharibəsi başa çatdı.*

Mövzu 8. Dünya ölkələri İkinci Dünya müharibəsindən sonra

Böyük Britaniya

XX əsrin II yarısında müharibənin nəticələrini tez bir zamanda aradan qaldırmağı bacaran Qərbi Avropa ölkələri sürətli iqtisadi inkişaf dövrünü yaşayırdı. Əhali yüksək yaşayış səviyyəsinə sahib olmuşdu. İnteqrasiya prosesi dərinləşmiş, vahid siyasi, iqtisadi, mədəni məkan formalaşmışdı. İkinci Dünya müharibəsinin qalibləri və məğlubları artıq müttəfiqlərə çevrilmişdilər.

Milli sərvətinin 25%-ni itirmiş Böyük Britaniya üçün müharibə “zəfər və faciə” (U.Çörçill) ilə nəticələndi. 1945-ci ildə keçirilən növbədənəkənar parlament seçkilərində qalib gələn leyboristlər bir sıra müəssisələri dəyəri sahibkarlara ödənilməklə milliləşdirdi. Yeni sosial sığorta sistemi yaradıldı və dövlət əhalini ölkə tarixində ilk dəfə pulsuz tibbi yardımla təmin etdi.

1951-ci ildə parlament seçkilərində qalib gələn mühafizəkarlar leyboristlərin iqtisadi və sosial sahədə həyata keçirdikləri siyasəti qismən dəyişdirdilər. 1950-ci illərdə Böyük Britaniya sənaye istehsalının həcminə görə dünyada ABŞ-dan sonra ikinci dövlət oldu. Lakin elmi-texniki inqilabın genişləndiyi bir dövrdə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmə funksiyalarının zəiflədilməsi və müstəmləkələrin itirilməsi ölkəni ağır böhran qarşısında qoydu. Böyük Britaniya cəmiyyəti ölkənin siyasi, iqtisadi və elmi-texniki sahədə geriliyi, imperiyanın süqutu və böyük dövlət statusunu itirməsi səbəbindən mənəvi problemlərlə

üzlüşmüşdi. 1960-cı illərin sonlarında Olsterdə (Şimali İrlandiya) milli-siyasi zəmində toqquşmalar artdı. Hökumətin buraya qoşun yeritməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Avropa Birliyinin ümumi bazarına daxil olmaqla ixracatın artırılmasına və büdcə gəlirlərinin çoxalmasına olan ümidlər gerçəkləşmədi.

“Dəmir ledi” kimi tanınan Marqaret Tetçerin mühafizəkarlar hökuməti (1979–1990) azad sahibkarlığı və ədalətli rəqabəti iqtisadi rifahın təməli hesab edir, dövlətin əsas vəzifəsini iqtisadi inkişaf üçün sabit şəraitin təmin olunmasında, xüsusilə inflyasiyaya qarşı mübarizədə görürdü. Əmək qabiliyyətli vətəndaşların dövlət hesabına yardım almalarının əleyhinə çıxan hökumət Tetçerin “*havayı pendir yalnız siçan tələsində olur*” fikrini müdafiə etdi. Bununla da, sərt maliyyə siyasətinə başlanıldı, vergilər artırıldı, kommunal təsərrüfata, mədəniyyətə və təhsilə ayrılan xərclər azaldıldı. Dövlətə məxsus sənaye, nəqliyyat və kommersiya müəssisələrinin 1/3-i özəlləşdirildi. Onların səhmlərinin fəhlə və qulluqçular tərəfindən satın alınması təşviq edildi. Kiçik və orta sahibkarlığa dövlət qayğısı artırıldı. Nəticədə 1980-ci illərdə istehsalın illik orta artım sürəti 3-4% oldu. Əhalinin əksəriyyətinin öz evi, avtomobili var idi. Onların yarıdan çoxu isə övladlarını yüksək təhsil səviyyəsini təqdim edən pullu məktəblərdə oxutdurmaq imkanına malik idi. Lakin bununla yanaşı, əhalinin 20%-i yoxsulluq həddində yaşayırdı. Yeni vergi islahatı cəmiyyətin əksər hissəsi tərəfindən sosial ədalətsizlik kimi qiymətləndirilirdi. Hökumətdə onun siyasi avtoritarizminə qarşı etirazlar artdıqda Tetçer istefa verdi. Mühafizəkarlar 1997-ci ilə kimi hakimiyyətdə qaldılar. Vergi islahatı ləğv edildi, Şotlandiyanın və Uelsin muxtariyyətləri genişləndirildi. Bu zaman Böyük Britaniya iqtisadi inkişaf sürətinə görə Avropa Birliyi ölkələri arasında öndə gedirdi. Mühafizəkarları əvəz edən leyboristlər Lordlar palatasında islahat keçirdilər. Olster məsələsi ilə bağlı tərəfləri qane edən saziş imzalandı. 2007-ci il avqustun 1-də Böyük Britaniya qoşunlarının Olsterdən çıxarılması başa çatdırıldı.

2010-cu ildən 2019-cu ilə kimi mühafizəkarların nümayəndəsi Tereza Mey başçılıq etmişdir. 2019-cu ildən indiyə kimi Böyük Britaniyanın baş naziri Mühafizəkarlar Partiyasının lideri Boris Consondur.

Fransa

Fransanın işğaldan azad edilməsi mərhələsində fransızların “xilaskar” adlandırdıqları general Şarl de Qollun başçılığı ilə Müvəqqəti hökumət təşkil olundu. Şarl de Qoll Fransanın əvvəlki qüdrətini bərpa etməyə ümid edirdi. O, hökumət dövlət aparatında çalışan satqın

məmərlərə qarşı irimiqyaslı təmizləmə işləri apardı. Dünyada ən mükəmməl sosial sığorta sistemlərindən biri Fransada yaradıldı. İşğalçılarla əməkdaşlıq etmiş sahibkarların mülkiyyətləri 1944–1946-cı illərdə müsadirə olundu, iqtisadiyyatın bəzi sahələrində isə müəssisələr mülkiyyətçiyə dəyəri ödənilməklə milliləşdirildi.

De Qoll qanunverici orqanın hökumətin gündəlik fəaliyyətinə müdaxiləsinə qarşı etiraz edərək 1946-cı ilin yanvarında istefa verdi. Oktyabrda keçirilən referendumda təsdiq edilən yeni Konstitusiya parlamentin icra hakimiyyəti üzərində güclü nəzarətini təsbit edirdi. Konstitusiyanın qüvvəyə minməsi ilə Fransada Müvəqqəti rejim IV Respublika dövrü ilə əvəz olundu. Müharibənin nəticələrinin aradan qaldırılması, elmi-texniki tərəqqi, dövlət tərəfindən iri kapital qoyuluşu və sifarişlərin verilməsi iqtisadiyyatın inkişaf sürətini artırdı. Fransa 1950-ci illərin ortalarında bu göstəriciyə görə ABŞ və Böyük Britaniyanı ötüb-keçdi. XX əsrin əvvəllərindən fərqli olaraq, kapitalın xaricə ixracı azaldılıb ölkə iqtisadiyyatına qoyulurdu.

1950-ci illərin ikinci yarısında hökumətlərin tez-tez dəyişməsi parlament sisteminin nüfuzunu sarsıdırdı. 1958-ci ildə Əlcəzairdəki Fransa ordusunun komandanlığı qiyam qaldıraraq parlamentdən hakimiyyətin Şarl de Qolla verilməsini tələb etdi. Fransada hərbi çevriliş və vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı. Parlament de Qolla geniş səlahiyyətlər verərək onun yaratdığı hökumətə etimad göstərdi və “tətilə çıxdı”. Beləliklə, IV Respublika süqut etdi.

1958-ci ilin sentyabrında De Qollun rəhbərliyi ilə hazırlanmış yeni Konstitusiya referendumda seçicilərin əksəriyyəti tərəfindən bəyənildi. Güclü prezident hakimiyyətinin yaradılmasını nəzərdə tutan bu Konstitusiya ilə Fransada V Respublikanın yaradılması hüquqi cəhətdən təsbit edildi.

De Qollun prezidentliyi dövründə (1958–1969) ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı ilə bağlı planlar qəbul olundu, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında sənayenin bir sıra sahələri yenidən quruldu, sənaye istehsalının həcmi artdı. Hökumət iri maliyyə-sənaye inhisarlarına böyük həcmdə maliyyə yardımları göstərsə də, Fransa sənayenin təmərküzləşməsi səviyyəsinə görə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrindən geri qalırdı. Ərzaq ixracına görə isə dünyada ABŞ-dan sonra ikinci yeri tuturdu. Lakin 1960-cı illərin ortalarından etibarən cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinin De Qollun fəaliyyətində avtoritar meyillərə, hökumətin mühafizəkarlığına, həyat şəraitinin qənaətbəxş olmamasına qarşı

narazılığı artmağa başladı. Tələbələr geridəqalmış hesab etdikləri təhsil sisteminə qarşı çıxır, təhsillərini başa vurduqdan sonra işlə təmin olunacaqlarına zəmanət verilməsini tələb edirdilər.

Tələbələrin 1968-ci il Parisdə başlanan çıxışlarına daha sonra fəhlələr və qulluqçular da qoşuldular. Hökumət etirazçıların bəzi tələblərini təmin etdi. Parlament buraxıldı. Seçkilərdə partiyasının qalib gəlməsinə baxmayaraq, De Qoll əsaslı islahatların keçirilməsinin vacibliyi qənaətində idi. Senat və yerli özünüidarə orqanlarının islahatı ilə bağlı referenduma çıxarılan qanun layihəsi qəbul edilmədikdə o, 1969-cu ildə istefa verdi. Onun “yeni cəmiyyət”in qurulacağını bəyan edən siyasi varisi Jorj Pompidu isə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini azaltdı. 1970-ci illərdə Fransanın iqtisadiyyatı sabit inkişaf dövrünə qədəm qoydu və əhalinin güzəranının yaxşılaşdırılması məqsədilə bir sıra islahatlar keçirildi.

1980-ci illərin əvvəllərində hakimiyyətə gələn sosialistlərin həyata keçirdikləri geniş milliləşdirmə tədbirləri nəticəsində iqtisadiyyatda iri dövlət bölməsi yaradıldı. Minimum əməkhaqları, məzuniyyət günləri və ailə müavinətləri bir neçə dəfə artırıldı, həftəlik iş saati və təqaüd yaşı azaldıldı, yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətləri genişləndi, ölüm cəzası ləğv edildi. 1990-cı illərdə elmi-texniki inqilabın coşqun inkişafı Fransanın sosial-iqtisadi inkişafına güclü təkan verdi. Elektronika, informatika və onlarla əlaqəli sahələr sürətlə inkişaf etdi. 1994-cü ildə XX əsrin ən böyük texniki nailiyyətlərindən biri olan La Manş tuneli istifadəyə verildi.

2017-ci ildə keçirilən prezident seçkilərində qalib gələn Emmanuel Makron Fransa respublikası tarixində ən gənc prezidentdir.

Almaniya Federativ Respublikası

Müharibədən sonra viran qoyulmuş Almaniyanın mənəvi cəhətdən tamamilə düşkün vəziyyətdə olan əhalisi üçün ən vacib məsələ gündəlik qida və yaşayış yeri ehtiyaclarının təmin edilməsi idi. Ölkənin maliyyə sistemi iflasa uğramışdı. ABŞ siqaretləri qara bazarlarda əsas “valyuta” hesab olunurdu. Qaçqın düşmüş və deportasiya olunmuş almanların sayı 12 mln. nəfərə çatmışdı. Böyük Britaniya və Fransa ABŞ-ın kifayət qədər güclü Almaniyanın qorunub saxlanması niyyəti ilə razılaşmalı oldu. Almaniyanın qərb işğal zonalarının iqtisadi birliyi yaradıldı. Ona “Marşall planı” əsasında yardım göstərildi. Qərb ölkələrinin 1948-ci ildə burada həyata keçirdikləri pul islahatına SSRİ-nin cavab

tədbirləri keçmiş müttəfiqlər arasında müharibə təhlükəsini gücləndirdi. Bundan sonra Qərbi Almaniya ərazisində ayrıca dövlətin yaradılmasına hazırlıqlar başlandı. 1949-cu ildə qəbul edilmiş konstitusiyaya əsasında yeni seçilmiş parlament Almaniya Federativ Respublikasının yaradıldığını elan etdi. Xristian Demokratik İttifaqının (XDI) rəhbəri *Konrad Adenauer* AFR-in ilk federal kansleri seçildi. SSRİ də, öz növbəsində, buna cavab olaraq Almaniyanın sovet işğal zonasında Almaniya Demokratik Respublikasının yaradılmasına qərar verdi.

1950-ci illərdə AFR-də “iqtisadi möcüzə”nin baş verməsi, ilk növbədə, iqtisadiyyata iri kapital qoyuluşu, “Marşall planı”na əsasən yardımın göstərilməsi, aşağı əməkhaqqı ilə çalışmağa razı olan yüksəkixtisaslı işçi ehtiyatının mövcudluğu, elmi-texniki tərəqqi, hərbi xərclərin az olması, ölkənin Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadi inteqrasiyasında iştirakı ilə bağlı idi. Sənaye istehsalının artım sürətinə görə AFR bu dövrdə yalnız Yaponiya və İtaliyadan geri qalırdı. 1960-cı illərin əvvəllərində iqtisadi inkişafı təmin edən mənbələrin tükənməsi, iqtisadi böhranlar, tətillər hərəkatlarının genişlənməsi Adenauerin nüfuzuna zərbə vurdu. “Şpigel” jurnalı ətrafında yaranmış qalmaqla əlaqədar ictimai rəyin təzyiqi ilə 87 yaşlı Adenauer 1963-cü ildə istefa verdi. 1960-cı illərin sonu 1980-ci illərin əvvəllərində hakimiyyətdə olan koalisiya hökumətləri sosial-iqtisadi sahədə bir sıra islahatlar keçirdilər.

XDI-nin sədri *Helmut Kol* 1982-ci ildə AFR-in kansleri seçildi. Azad sahibkarlığın fəaliyyətinə qayğı artırıldı. Sabit maliyyə sistemi yaradıldı. 1980-ci illərin ortalarından etibarən iqtisadi yüksəliş başladı. 1990-cı ilin oktyabrında Şərqi Almaniyanın birləşdirilməsi ilə AFR ərazisinə görə Qərbi Avropanın üçüncü, əhalisinə görə isə birinci dövləti oldu.

Şərqi Almaniyanın iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin qərbində və şərqində yaşayan almanların qarşılıqlı münasibətlərinin qurulması ən mürəkkəb məsələlərdən biri idi. Ölkə prezidentinin “*Birləşmək – bölüşməyi bacarmaq deməkdir*” fikri Qərbi Almaniyanın əksər əhalisi tərəfindən qəbul edilmirdi. İqtisadi problemlərin artması Kolun nüfuzuna mənfi təsir göstərirdi. 1998-ci ildə keçirilən parlament seçkilərində H.Kol məğlub oldu.

Hal-hazırda AFR-in kansleri vəzifəsini 2005-ci ildən XDI-nin sədri *Angela Merkel* icra edir. O, Almaniyanın tarixində bu vəzifəni icra edən ilk qadın siyasətçidir. 2017-ci ildən Almaniya Prezidenti səlahiyyətlərini Franq-Valter Steinmeyer icra edir.

İtaliya

Müharibədən sonra keçirilən referendumda respublika tərəfdarları qalib gəldilər. 1947-ci ildə Respublikanın Konstitusiyası qəbul olundu. 1950-ci illərdə keçirilən aqrar islahat nəticəsində ölkənin cənubunda iri torpaq sahibkarlığı ləğv edildi. 1950–1963-cü illərdə sənaye istehsalının orta illik sürətinə görə İtaliya bütün Qərbi Avropa ölkələrindən irəlində idi. “İqtisadi möcüzə”, ilk növbədə, istehsalın əsas sahələrinə iri kapital qoyuluşu, dövlətin iqtisadiyyatda nizamlayıcı rolunun artırılması, “Marşall planı” əsasında yardımın edilməsi və İtaliyanın Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadi inteqrasiyasında iştirakı ilə bağlı idi.

1980-ci illərdə İtaliyanın daxili siyasi vəziyyəti qeyri-sabitliyin güclənməsi ilə səciyyəvi idi. Növbədənənar parlament seçkilərinin keçirilməsini labüd edən hökumətlərin istefaları siyasi sistemdə islahatların aparılmasını tələb edirdi.

1992–1994-cü illərdə mafianın siyasətə təsirinin aradan qaldırılması məqsədilə “Təmiz əllər” adı altında keçirilən irimiqyaslı antikorrupsiya əməliyyatları gedişində İtaliyanın əsas siyasi partiyaları ölkə ictimaiyyəti qarşısında nüfuzdan düşdülər. 1993-cü ildə yeni seçki qanunu qəbul olundu. Növbəti ildə keçirilən parlament seçkilərində yeni siyasi ittifaqlar iştirak edirdilər. Bununla da, Birinci Respublika dövrü başa çatdı və İkinci Respublika dövrü başlandı.

Onun hökumətinin keçirdiyi islahatlar cəmiyyət tərəfindən birmənalı qəbul edilmirdi. Müəllimlər və şagirdlər hökuməti dövlət təhsil sistemini zəiflətməkdə ittiham edərək təhsil islahatının əleyhinə çıxış etdilər. Vilayətlərə geniş muxtariyyət hüququ verən inzibati islahata qarşı güclü etiraz çıxışları oldu. 2005-ci ildə aparılan konstitusiya islahatı ilə Baş nazirin səlahiyyətləri artırıldı. 2006-cı ildə onun hökumətinin nazirlərindən birinin Məhəmməd peyğəmbərin karikaturu çəkilmiş köynəyi geyinməsi və onu televiziya tamaşaçılarına nümayiş etdirməsi İslam dünyasında böyük etiraz çıxışlarına səbəb oldu.

2008-ci ildə parlament seçkilərində qalib gələn Berlusconi yenidən hökuməti təşkil etdi. Hökumət öz fəaliyyətinə küçələrdən zibillərin təmizlənməsi böhranının həlli ilə başladı. Daha sonra məhkəmə və təhsil sahələrində islahatlar keçirildi.

2018-ci il iyunun 1-dən İtaliya respublikasının 65-ci hökumətinə Cüzeppe Konte başçılıq edir. 2015-ci ildən İtaliyanın Prezidenti Sercio Mattarelladır.

ABŞ

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qərb dövlətləri arasında əsaslı yerdəyişmə baş verdi. Qaliblər sırasında müharibədən yalnız ABŞ iqtisadi və hərbi cəhətdən qüdrətli dövlət kimi çıxmışdı. ABŞ Qərb dünyasını sovet təcavüzündən müdafiə etməyi özünün başlıca missiyası elan etdi və tezliklə lider oldu.

1945-ci ilin aprelində F.Ruzveltin qəfil vəfatından sonra onu bu vəzifədə vitse-prezident Harri Trumen əvəz etdi. “Yeni xətt”i davam etdirən Harri Trumen Konqresə sonralar “Ədalətli xətt” adlandırılan geniş liberal islahatlar proqramını təklif etdi. Müharibədən sonra güclənmiş iri kapital dairələri isə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi siyasətinə qarşı çıxaraq “prosperiti dövrü”nün qaydalarına qayıdılmasını tələb edirdilər. 1948-ci ilin prezident seçkilərində H.Trumen qalib gəldi. Minimum əməkhaqqının artırılması, sosial sığorta haqqında qanunun əhatə etdiyi şəxslərin sayının çoxaldılması, azgəlirli ailələr üçün mənzillərin inşasının maliyyələşdirilməsi haqqında qanunlar qəbul olundu. Soyuq müharibənin kəskinləşməsi, SSRİ-nin atom casusluğu, Çində kommunistlərin hakimiyyətə gəlməsi ABŞ cəmiyyətində təlaş əhvalını gücləndirmişdi. Bu zaman ABŞ-da aparılan qatı antikommunist kampaniyası senator Cozef Makkartinin adı ilə makkartizm (1950–1954) adlanırdı. ABŞ əhalisini kommunist təhlükəsi ilə hədələyən senator və onun tərəfdarları azadfikirli insanlara qarşı genişmiqyaslı təqiblər aparırdılar.

Koreya müharibəsinin həlledici təsir göstərdiyi 1952-ci ilin prezident seçkilərində respublikaçıların namizədi general Duayt Eyzenhauer qalib gəldi. Onun “dinamik mühafizəkarlıq” adını almış daxili siyasəti iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin zəiflədilməsini nəzərdə tuturdu.

1950-ci illərdə ABŞ-da baş verən nəhəng elmi-texniki tərəqqi yeni sənaye sahələrinin yaranmasına, işsizliyin azalmasına, əhalinin rifahının yüksəlməsinə səbəb oldu. İstehsalın kompüterləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması həyata keçirildi. 1950-ci illərdə ABŞ-ın sənaye məhsullarının həcmi müharibədən əvvəlki dövrlə müqayisədə üç dəfə artdı. Kənd təsərrüfatının müasir səviyyəli texnika ilə təchizatı yaxşılaşdırıldı. Şəhər ətrafında yaşamağa üstünlük verən orta təbəqə və ixtisaslı fəhlə ailələri üçün bütün zəruri şəraiti olan evlərdən ibarət yeni yaşayış massivlərinin genişmiqyaslı inşasına başlandı. 1960-cı ildə ölkə əhalisinin 1/3-nə qədəri burada yaşayırdı. Şəhərlilərin yarısından çoxunun şəxsi evi, 72%-nin isə şəxsi avtomobili var idi.

İlk dəfə teledebatların keçirildiyi 1960-cı il prezident seçkilərində namizədlər arasında “yeni hüdudlar” şüarını irəli sürən demokratların namizədi Con Kennedi qalib gəldi. O, iqtisadiyyatın idarə olunmasında dövlətin fəal iştirakının tərəfdarı idi. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi və geniş sosial proqramların həyata keçirilməsi üçün daxili siyasətdə dövlət xərcləri artırıldı. Ölkə tarixində inflyasiya ən aşağı həddə düşdü. Prezidentin daxili və xarici siyasət fəaliyyətindən narazı olan cəmiyyətin mühafizəkar qruplarının kəskin müqaviməti şəraitində Kennedi 1963-cü il noyabrın 22-də qətlə yetirildi. Onu prezident vəzifəsində əvəz edən və növbəti prezident seçkilərində qalib gələn Lindon Conson yoxsulluğun aradan qaldırılması və ölkədə “böyük cəmiyyət”in qurulması məqsədilə geniş sosial islahatlar keçirdi: gəliri az olan şəxslərə tibbi xidmətin göstərilməsi təmin edildi, minimum əməkhaqqı artırıldı, gəlir vergisi azaldıldı.

ABŞ-da afro-amerikalıların irqi ayrı- seçkiliyə qarşı mübarizələri güclənmişdi. 1955-ci ildə Monthomeridə (Alabama ştatı) afro-amerikalılara qarşı şəhər nəqliyyatında irqi ayrı-seçkiliyə etiraz olaraq Martin Lüter Kinqin başçılığı ilə aparılan qeyri-zorakı mübarizə uğurla nəticələndi. Arkanzas ştatı irqi ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması üçün konqresin qanunvericilik aktlarını qəbul etməsinə qarşı çıxdıqda Eyzenhauer buraya qoşun yeritdi. Afro-amerikalıların “Qara bəbirlər” təşkilatına rəhbərlik edənlər mövcud quruluşa qarşı silahlı mübarizənin tərəfdarı idilər. Kennedinin irqi ayrı-seçkiliyə qarşı konqresə təqdim etdiyi qanunverici təşəbbüslər mühafizəkar qüvvələr tərəfindən rədd edilsə də, prezident afro-amerikalı tələbələrin universitetlərə buraxılmadıqları Missisipi və Alabama ştatlarına qoşun yeritdi. 1960-cı illərin ikinci yarısında konqres irqi ayrı-seçkiliyin bütün təzahürlərinə son qoyan qanunlar qəbul etdi.

1968-ci il prezident seçkilərində seçicilərin əksər hissəsi ölkədə radikal gənclərin qiyamları və afro-amerikalıların zorakı davranışlarının qarşısını ala biləcək namizədi müdafiə edirdi. “Qanun və qaydanın müdafiəsini təmin edəcəyini” vəd edən respublikaçı Riçard Nikson seçkilərdə qalib gəldi. O, federal hökumətin tənzimləyici funksiyalarını azaldaraq ştatlara və bələdiyyələrə geniş maliyyə səlahiyyətləri verdi. 1971-ci ildə iqtisadi böhranın nəticələrini aradan qaldırmaq üçün “yeni iqtisadi siyasət” adlandırılan tədbirlərin keçiriləcəyini bəyan etdi. Qiymətlər və əməkhaqqı üzərində nəzarət tətbiq olundu, sosial xərclər, ərzaq talonları alan şəxslərin sayı artırıldı. R.Nikson cəmiyyəti ciddi narahat edən radikal gənclər hərəkətinə qarşı sərt repressiya tədbirləri həyata keçirdi. “Qara

bəbirlər”in bir sıra liderləri qətlə yetirildilər. Lakin hökumət gənclərə və afroamerikalılara güzəştə getməyə məcbur oldu. 1972-ci ilin prezident seçkilərində Demokratlar Partiyası daxilində çəkişmələrdən istifadə edən Nikson yenidən qalib gəlsə də, onun ətrafında olan şəxslərin seçki kampaniyası dövründə qanunazidd vasitələrdən istifadə etməsi (“Uotergeyt”, rüşvət, gizli sövdələşmələr) siyasi böhrana səbəb oldu. *İmpeachment* təhlükəsi qarşısında əvvəl vitse-prezident, sonra isə prezident (1974) istefa vermək məcburiyyətində qaldı. Bu hadisə dövlət hakimiyyətinin nüfuzunu sarsıtdı. ABŞ tarixində ilk dəfə dövləti seçki yolu ilə deyil, təyinatla vəzifələr tutan siyasi xadimlər idarə etməli oldular.

1976-cı ilin prezident seçkilərində seçicilərin respublikaçı administrasiyalardan narazılığından istifadə edən və “heç vaxt ölkəyə yalan danışmayacağı” vəd edən demokrat Cimmi Karter qalib gəldi. Lakin onun prezidentliyi dövründə ölkənin iqtisadi və sosial vəziyyəti daha da ağırlaşdı: büdcə kəsiri, inflyasiya, işsizlərin sayı, hərbi xərclər artdı, səhiyyə və vergi sahələrində vəd edilmiş islahatlar keçirilmədi. Daxili və xarici siyasət sahəsindəki fəaliyyətində böyük uğursuzluqlara görə tənqid olunan Karter 1980-ci il prezident seçkilərində respublikaçı Ronald Reyqana məğlub oldu. R.Reyqanın daxili siyasətinin əsas məqsədi ölkəni iqtisadi böhrandan çıxarmaq idi. Onun bu məqsədlə təklif etdiyi tədbirlər proqramı (“Reyqanomika”) 1981-ci ildə konqresdə qəbul olundu. Büdcə xərcləri, əsasən, sosial xərclər və xüsusi sahibkarlara yardım məqsədilə vergilər azaldıldı, sahibkarlıq fəaliyyəti üzərində dövlətin nəzarəti zəiflədildi, sənayeyə kapital qoyuluşu artırıldı. Bundan başqa, enerji sahəsində dövlətin nəzarəti zəiflədi, ərzaq talonları alanların sayı azaldıldı, işsizlərə verilən uzunmüddətli müavinət ləğv edildi. Kasıblıq həddində yaşayan əhali vergilərdən azad olundu, işsizlərin sayı yarıya qədər azaldı. 1980-ci illərin ortalarında işləyən əhalinin əksəriyyəti xidmət sahəsində məşğul idi. İnsanların həyatına ciddi təsir göstərmiş yeniliklər meydana çıxdı. 1981-ci ildə ilk fərdi kompüter istehsal olundu. 1983-cü ildə ölkədə mobil telefon rabitə şəbəkəsi yaradıldı.

Ronald Reyqanın daxili siyasətini prezident Corc Herbet Uoker Buş davam etdirdi. Lakin 1980-ci illərin sonlarından etibarən dərinləşən iqtisadi tənəzzül, büdcə kəsirinin daha da artması, sosial yardım proqramlarının maliyyələşdirilməsinin azaldılması və s. hallar Buşun 1992-ci il prezident seçkilərində məğlubiyətinə səbəb oldu. Seçkilərdə qalib gələn demokrat Bill Klintonun dövlət səhiyyə xidməti sahəsində islahatı konqres tərəfindən rədd edilsə də, dövlət idarəçilik xərclərinin azaldılması, vergi, sosial təminat və təhsil

islahatlarının aparılması, yeni iş yerlərinin açılması sahəsində tədbirlər həyata keçirildi. Federal büdcə kəsiri aradan qaldırıldı, dövlət borcu, inflyasiya və işsizlik xeyli azaldıldı. Klintonun prezidentliyi dövrü XX əsrdə ABŞ-ın iqtisadi tarixinin ən uğurlu mərhələlərindən biri oldu.

2000-ci ildə keçirilən prezident seçkilərində respublikaçı Corc Uoker Buşun mübahisəli şəraitdə qalib gəlməsi ilk dövrdə onun nüfuzuna ciddi xələl gətirdi. 2001-ci ilin 11 sentyabr terror hadisələri iqtisadi tənəzzülə səbəb oldu, işsizlik artdı. Həm daxili təhlükəsizliyi möhkəmləndirməyə yönəlmiş əlavə xərclər, həm də hökumətin maliyyə siyasəti büdcə kəsirinin artmasına gətirib çıxardı. C.U.Buşun ikinci prezidentliyi dövründə ölkənin iqtisadi vəziyyəti ağırlaşdı. 2007-ci ilin yayından etibarən dərinləşən maliyyə böhranı hökuməti ciddi tədbirlər görməyə məcbur etdi.

2008-ci ilin prezident seçkilərində ABŞ tarixində ilk dəfə “Biz dəyişikliklərə inanırıq” adlı platforma ilə çıxış edən afro-amerikalı və valideynlərindən biri müsəlman olan demokrat Barak Obama qalib gəldi. Sabit iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün dövlətin tənzimləyici rolunun artırılmasının tərəfdarı kimi çıxış edən Obama, ilk növbədə, iqtisadi böhranın nəticələrinin aradan qaldırılmasına diqqət yetirdi. Səhiyyə xidmətində aparılacaq islahatların (“Obamacare”) maliyyələşdirilməsi üçün yüksək gəliri olan təbəqənin ödəyəcəyi vergilər artırıldı, büdcə kəsiri və işsizlik azaldıldı.

2016-cı ildə keçirilən prezident seçkilərində qalib gələn respublikaçı Donald Tramp mühacirlərə qarşı sərt münasibət nümayiş etdirdi, sosial xərclərin azaldılmasına çalışdı. Onun ilk tədbirləri və ziddiyyətli çıxışları cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmadı. Lakin keçirilən vergi islahatı ölkə iqtisadiyyatında böyük canlanmaya və işsizliyin xeyli azalmasına səbəb oldu.

2021-ci ildə ABŞ-ın 46-cı Prezidenti Cozef Robinet Bayden seçilmişdir.

SSRİ

İkinci Dünya müharibəsindən sonra SSRİ-də Stalinin totalitar rejimi daha da gücləndi. Hər cür azadlıqların məhdudlaşdırılması, Kommunist Partiyasının diktaturası, iqtisadiyyat və mədəniyyət üzərində dövlət nəzarəti bu rejimin mahiyyəti idi. 1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra sovet cəmiyyətində tədricən yumşalma prosesi başladı.

Müharibə Sovet İttifaqına böyük iqtisadi zərbə vurmuşdu. Şəhərlər, kəndlər dağıdılmış, sənaye müəssisələri və kənd təsərrüfatı böyük zərər görmüşdü. Dördüncü beşillik planın

(1946–1950) məqsədi ölkə iqtisadiyyatının bərpa edilməsi idi. Ağır sənaye və infrastruktura daha çox vəsait ayrılması əhalinin onsuz da ağır olan vəziyyətini daha da pisləşdirirdi. Böyük metallurgiya müəssisələrinin və nəhəng elektrik stansiyalarının yaradılması Soyuq müharibə dövründə Sovet İttifaqını dünyanın böyük hərbi və iqtisadi gücünə çevirdi. 1949-cu ildən atom bombasına sahib olan SSRİ-də sosial-iqtisadi problemlər tədricən dərinləşdi. Gündəlik tələbat məhsullarının azlığı, mənzil təminatı və iqtisadiyyatın xammalla təchiz edilməsi əsas problemlərdən idi. 1946-cı ildən sonra dünyanın iki qütbə bölünməsi düşüncələr üzərində də nəzarəti gücləndirdi. Cəmiyyətin bütün sahələri, siyasi və sosial-iqtisadi fəaliyyət dövlətin inhisarında idi. Planlı iqtisadiyyat sistemi davam etdirilirdi. Rejim rəsmi ideoloji təbliğatı gücləndirmişdi. 1940-cı illərin ikinci yarısı – 1950-ci illərin əvvəllərində repressiyalar daha da sərtləşdirildi. Lakin 1953-cü ildə Stalinin ölümü ölkəni repressiyaların yeni dalğasından xilas etdi.

Stalinin vəfatından sonra hakimiyyətə Nikita Xruşşov gəldi. Xruşşov dövrü (1953–1964) Stalinin totalitar rejiminin mülayimləşdirilməsi ilə səciyyəvidir. 1956-cı ildə Sov. İKP-nin XX qurultayında Stalin dövrünün şəxsiyyətə pərəstiş siyasəti tənqid edildi. Bununla da, Xruşşov ölkədəki problemlərin səbəbi olaraq Kommunist Partiyasını deyil, Stalini və onun ətrafını günahlandırdı. Xarici siyasətdə də dəyişiklik baş verdi. Soyuq müharibə əvəzinə, “Kapitalist dövlətlərlə sülh şəraitində birlikdə yaşama” prinsipi irəli sürüldü.

Stalin dövrünün tənqid edilməsi iqtisadi sahədə də dəyişiklikləri zəruri edirdi. Xruşşov kommunizmin yalnız bolluq yaradılması ilə qalib gələcəyini düşünürdü. Bu məqsədlə “Amerikaya çatmaq və onu ötüb-keçmək” şüarını irəli sürdü. Mənzil təminatının yaxşılaşdırılması və kənd təsərrüfatına diqqətin artırılması ön plana çəkildi. Xalqın həyat şəraiti yaxşılaşdırıldı. Xam torpaqların istifadəsinə başlanıldı.

Lakin Xruşşovun daxili və xarici siyasətindən narazı olan qüvvələr 1964-cü ildə onu vəzifədən kənarlaşdırdılar. Xruşşovdan sonra rəhbərliyə gələn Leonid Brejnev (1964–1982) hakimiyyəti dövrü islahatlar aparılmaması ilə bağlı olaraq *durğunluq dövrü* adlanır.

Bütün dünyanı bürüyən iqtisadi böhranın başlanması ilə eyni vaxtda həyata keçirilən növbəti beşillik planda (1976–1980) hərbi sənaye və Sibirin geniş təbii resurslarının istifadəsi ön plana çıxdı. Dövlətin gəlirlərini artırmaq üçün, əsasən, xammal ixracetmə siyasəti gücləndi. Lakin bu, problemlərin həllinə deyil, iqtisadi tənəzzülün genişlənməsinə səbəb oldu. ABŞ-la silahlanma yarışında hərbi xərclərin artması, iqtisadi səmərəliliyin və

sərmayə qoyuluşunun azalması iqtisadi tənəzzülə gətirib çıxardı. Təhsil səviyyəsinin tədricən yüksəlməsi, şəhər əhalisinin artması rəsmi ideologiyadan fərqli düşüncəyə sahib olan insanların çoxalmasına gətirib çıxardı. Sovet rejiminə müxalif fikirli ziyalılar ortaya çıxdı. Lakin təhlükəsizlik orqanları cəmiyyətin həyatına nəzarəti gücləndirdi. Bütün bunlar SSRİ-nin beynəlxalq nüfuzuna zərbə vurdu.

1980-ci illərin əvvəllərində SSRİ-nin dünyada və ölkə daxilində yürütdüyü təbliğatla sosial-iqtisadi reallıq fərqli idi. 1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra həyata keçirilən islahatlara baxmayaraq, sovet modeli sərt mərkəzləşmə, yuxarıdan planlaşdırma, iqtisadiyyatda bürokratik maneələr və şəxsi təşəbbüslərin qarşısının alınması 1930-cu illərdə olduğu kimi qalırdı. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, 1930-cu illərdə cəmiyyətin əsasını kəndlərdə yaşayan və təhsil səviyyəsi aşağı olan sosial qruplar təşkil edirdi. 1980-ci illərdə isə cəmiyyət keyfiyyət və kəmiyyət cəhətdən dəyişmişdi.

1985-ci ildə hakimiyyətə gələn Mixail Qorbaçov “Yenidənqurma” adlanan islahatlar proqramı elan etdi. Xruşşovun dövründən fərqli olaraq, yenidənqurma yalnız iqtisadi sahəni deyil, daxili və xarici siyasi sistemi də əhatə edirdi. İqtisadi islahatlara əsasən ticarət və xidmət sahəsində xüsusi sahibkarlığa icazə verildi. Səmərəliliyin artırılması məqsədilə kadrların ixtisarı işsizliyin inkişafına səbəb oldu. İnflyasiya, tətillər artır, istehsal isə çökürdü.

Cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi proseslər Baltik ölkələrində, Qafqazda və başqa bölgələrdə millətçiliyin artmasına səbəb oldu. Yenidənqurma siyasəti bir çox qüsurlarla həyata keçirildi. Bu qüsurları hökumət iclasında M.Qorbaçova cəsarətlə bildirən Heydər Əliyev 1987-ci ildən vəzifədən uzaqlaşdırıldı. Bundan istifadə edən Ermənistan Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisinə qarşı iddia irəli sürdü. Tezliklə Ermənistanda və Qarabağda azərbaycanlı əhaliyə qarşı terrorçuluq fəaliyyəti başlandı. Sovet rəhbərliyi tərəfindən qarşısının alınmaması ölkədə yeni milli münaqişə ocaqlarının yaranmasına səbəb oldu. Bu, iqtisadi və siyasi böhranı dərinləşdirdi. Digər tərəfdən, partiya və dövlət rəhbərliyindəki mühafizəkar qrup Qorbaçovu anarxiya yaratmaqda günahlandırırdı. 1991-ci ilin avqustunda dövlət çevrilişinə cəhd edildi. Lakin xalqın müqaviməti çevrilişin uğursuzluğuna səbəb oldu. Bu, ölkədə kommunist rejiminə qarşı narazılığı artırdı və mərkəzi hakimiyyətin süqutunu sürətləndirdi. SSRİ-yə daxil olan dövlətlər öz müstəqilliyini elan etdilər. 991-ci ilin dekabrında Qorbaçovun istefası ilə SSRİ-nin varlığına son qoyuldu.

TÜRKİYƏ

İkinci Dünya müharibəsində hər iki tərəfin cəhdlərinə baxmayaraq, Türkiyə bitərəf qaldı. 1945-ci ilin fevralında Türkiyə Almaniyaya və Yaponiyaya müharibə elan etdi. Yaranması nəzərdə tutulan BMT-yə üzv qəbul edilmək üçün bu addımın atılması əsas şərt idi. Lakin bu dövrdə Türkiyənin beynəlxalq vəziyyəti çətin idi. Belə ki 1945-ci ilin martında SSRİ Türkiyəyə ərazi iddiaları irəli sürmüşdü. Ona görə də Türkiyə SSRİ-nin təcavüz təhlükəsinə qarşı ABŞ-la yaxınlaşmağa məcbur idi. Trumen doktrinası və Marşall planına əsasən, ABŞ Türkiyəyə hərbi-iqtisadi yardım göstərdi.

Müharibə dövründə həyata keçirilən iqtisadi siyasət – əmlak və torpaq vergisi böyük torpaq və sənaye müəssisələri sahiblərinin narazılığına səbəb olmuşdu. 1945-ci ildə qəbul edilən aqrar qanuna görə, dövlət torpaqlarının torpaqsız kəndlilərə paylanması və böyük torpaq sahiblərinin mülklərinin bir hissəsinin milliləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Qanun torpaq sahiblərinin narazılığı ilə nəticələndi. Ona görə də onlar torpaq sahibləri olan millət vəkillərinin təzyiqi ilə yumşaldıldı.

Türkiyəni İkinci Dünya müharibəsinə daxil olmasına imkan verməyən prezident İsmət İnönü müharibədən sonra ölkədə demokratiyanın genişlənməsini təmin etdi. O, ölkənin qarşılaşdığı sosial-iqtisadi problemlərin xarici iqtisadi əlaqələr genişləndirilmədən həll edilməyəcəyini anlayırdı. Ona görə də bu dövrdə siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə islahatlar keçirildi.

1940-cı illərin ikinci yarısı – 1950-ci illərdən başlayaraq Türkiyədə dövlətin iqtisadiyyata nəzarəti nisbətən zəiflədi. İqtisadiyyatda xarici ticarətə imkan verən liberal siyasət həyata keçirilməyə başlandı.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaranmış beynəlxalq siyasi və iqtisadi sistem Türkiyənin daxili siyasi durumuna da təsir göstərdi. BMT-yə üzv olan Türkiyə daxili siyasətində demokratikləşmə tədbirləri həyata keçirdi. İlk növbədə, siyasi partiyaların yaradılmasına icazə verildi. Müharibədən sonra iqtidarda olan Cümhuriyyət Xalq Partiyasının bir qrup üzvü ayrılaraq Demokrat Partiyasını qurdu. Onlar iqtisadi siyasətdə milliləşdirmənin əleyhinə çıxırdılar. 1950-ci il seçkilərində Demokrat Partiyasının qalib gəlməsi Türkiyə tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Partiyanın liderləri Cəlal Bayar prezident, Adnan Menderes isə Baş nazir oldu. Bu dövrdə Türkiyənin xarici siyasətində ABŞ-a meyil gücləndi. Türkiyə NATO-ya daxil olmaq üçün Koreya

müharibəsində ABŞ-ın və Cənubi Koreyanın müttəfiqi kimi fəal iştirak etdi. Nəticədə 1952-ci ildə NATO-ya daxil oldu. Onun ərazisində ABŞ hərbi bazasının yaradılmasına icazə verildi. 1950-ci illərin ortalarından başlayan iqtisadi zəifləmə və böhran əlamətləri daxili vəziyyəti gərginləşdirdi. Türkiyə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatı məhsullarına xarici tələbatın azalması ölkənin gəlirlərini aşağı saldı. İnflyasiya sabit gəlirli əhalinin – məmurların, müəllimlərin, fəhlələrin və hərbiçilərin vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Tezliklə iqtisadi və siyasi səbəblər üzündən Demokrat Partiyasına qarşı narazılıq artdı. Mətbuat, məhkəmə və ali məktəblərə təzyiqin çoxalması bunun səbəblərindən biri idi. Ölkədə siyasi qütbləşmə və gərginlik tədricən yüksəlirdi. Baş nazir Menderes mətbuatda və çıxışlarında iqtisadi rifahın mövcud olduğunu iddia etsə də, əslində, iqtisadiyyat pozulmuş, yoxsulluq artmışdı. Nəticədə tələbə nümayişləri baş qaldırdı. 1960-cı ildə hərbi çevriliş baş verdi və ordu hakimiyyəti ələ keçirdi. Beləliklə, Türkiyə tarixində hərbi çevrilişlər dövrünün başlanğıcı qoyuldu.

1961-ci ildə yeni Konstitusiya qəbul edildi. Onun önəmli cəhəti hakimiyyət bölgüsü prinsipinin güclənməsi və icra hakimiyyətinin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması idi. Hökumətə nəzarəti artırmaq üçün Konstitusiya Məhkəməsi yaradıldı. Məhkəmə müstəqilliyi əsas hüquq və azadlıqların təminatı hesab edilirdi. Məhkəmə ilk dəfə olaraq qanunverici və icraedici hakimiyyət qolları ilə bərabər, “üçüncü hakimiyyət” qurumu kimi tanındı. İcraedici hakimiyyətin səlahiyyətləri məhdudlaşdırıldı və ona nəzarət gücləndirildi. Mətbuat azadlığı genişləndi. 1961-ci il Konstitusiyasının təmin etdiyi siyasi azadlıqlar həmkarlar ittifaqı və sol təmayüllü təşkilatların yaranmasına səbəb oldu. Lakin 1969-cu ildən genişlənən siyasi sabitsizlik və qütbləşmə ordunun yenidən siyasətə müdaxiləsinə gətirib çıxardı. 1971-ci ildə yaranan yarıhərbi rejim dövründə Konstitusiya dəyişikliyi edildi. Nəticədə əsas hüquq və azadlıqlar, TRT (dövlət televiziyası) və universitetlərin muxtariyyəti məhdudlaşdırıldı. İcraedici hakimiyyətin səlahiyyətləri gücləndirildi və ona məhkəmə nəzarəti zəiflədi.

1950-ci illərdən başlayaraq Kipr məsələsi Türkiyənin xarici siyasətinin əsas problemlərindən birinə çevrilmişdi. Adanın yunan və türk icması arasında fikir ayrılığı var idi. Yunanlar Kiprin Yunanıstana ilhaq edilməsini, türklər isə iki tərəf arasında bölünməsinə təklif edirdilər.

1960-cı illərdə Kiprdə (Kıbrıs) vəziyyət gərginləşdi. Yunan millətçiləri Kiprin türk əhalisinə qarşı soyqırımı və terror siyasəti həyata keçirdi. 1974-cü ildə Yunanıstanın Kipri enosis (birləşdirmə) cəhdinə cavab olaraq Türkiyə “Kıbrıs (Kipr) sülh hərəkatı” adı ilə adaya qoşun çıxardı. Türk əhalisinin soyqırımına göz yuman ABŞ, İngiltərə və SSRİ bu hadisəni işğal kimi qiymətləndirdi. Türkiyəyə qarşı siyasi təzyiq və iqtisadi embarqo tətbiq edildi. Lakin Türkiyənin Baş naziri Bülənt Ecevit qətiyyət göstərərək geri addım atmadı. Kiprin şimalında türk dövlətinin yaradılması ilə ada iki hissəyə bölündü.

1983-cü ildə fəvqəladə vəziyyət ləğv edildi və seçkilər nəticəsində hakimiyyətə Turqut Özal gəldi. Turqut Özal iqtisadiyyatda liberal islahatlar həyata keçirdi. Onun hakimiyyəti illərində azad bazar iqtisadiyyatı tətbiq edildi. Xarici ticarət sərbəstləşdirildi. Xarici kapital təşviq edildi. İstehsal, nəqliyyat və rabitənin inkişafına şərait yaradıldı.

1989-cu ildə prezident seçilən T.Özal 1993-cü ildə vəfat etdi. Həmin il Süleyman Dəmirəl prezident, Tansu Çillər isə Türkiyənin ilk qadın Baş naziri oldu.

1990-cı illərdə siyasi sabitsizlik tədricən ölkənin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərdi. Əhalinin yüksək artımı və kəndlərdən şəhərlərə axını demoqrafik tarazlığı pozmuşdu. İşsizlik və inflyasiya sürətlə çoxalırdı. Gəlirlərin bölüşdürülməsində ədalətsizlik və korrupsiya bu dövrdə ölkənin əsas sosial problemlərindən biri oldu. Xarici dövlətlərin Türkiyəyə təsir vasitəsinə çevrilən separatçı PKK (Kürdistan İşçi partiyası) təşkilatı terrorçuluq fəaliyyətini genişləndirdi. 2002-ci il seçkilərində qalib gələn Ədalət və İnkişaf Partiyası hələ də hakimiyyətdədir. Bu partiyanın lideri Rəcəb Tayyib Ərdoğan əvvəl Baş nazir, sonralar isə prezident seçildi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. **A.İsayev, R.Məcnunov, M.Abbasov. Ümumi tarix. Yeni təhsil- kurikulum proqramı ilə. 6-11-ci sinif. Bakı, 2020-2021.**
2. **Anar İsayev, Ramil Rəhimov. Tarix. Yeni təhsil- kurikulum proqramı ilə. Bakı, 2017.**

3. **Telman Orucov. Ümumdünya tarixi. 3 cilddə. Bakı, 2011.**
4. **Cəvahirəl Nehru. Ümumdünya tarixinə nəzər. Bakı, 2006.**
5. **Lev Qumilyov. Qədim türklər. I-VII. Bakı 2007.**
6. **Ümumi tarix. 10-cu sinif üçün dərslik. Bakı, 2019-2020.**
7. **Ümumi tarix. 11-ci sinif üçün dərslik. Bakı, 2019-2020.**
8. **Susanna Paşayeva. Ümumi tarix. Dərs vəsaiti. Bakı, 2022.**